

EMLÉKEIM
DEÁK FERENC
POLITIKAI ÉS MAGÁNÉLETÉBŐL

ÍRTA:
SZÉLL KÁLMÁNNÉ
VÖRÖSMARTYILONA

BUDAPEST
PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.

Pallas részvénytársaság nyomdája Budapest, V., Honvéd-utca 10.
Felelős vezető Tiringér Károly műszaki igazgató.

Ezen emlékiratok kiadását Anyám szeretett unokájára, Bernrieder Ferencre hagyta. Feledhetetlen fiam hirtelen és váratlan ifjúkori halála folytán helyette megtört szívvel most én teljesítem Anyám kívánságát és Emlékezéseit ezennel átadom a nyilvánosságnak.

Anyám iránti kegyelet vezetett abban, hogy kövessem sajátos helyesírását és fogalmazását, úgy, amint azt kéziratában unokájára, Bernrieder Ferencre hagyományozta.

Rátót, 1925 december havában.

*Bernrieder Jánosné
Széll Ilona.*

SZÉLL KÁLMÁNNÉ
VÖRÖSMARTY ILONA
AZ 1880-AS ÉVEKBEN

Ilyen emberre szüksége van a világnak, .
nemcsak az országért, hanem azért is, hogy
megtanuljuk, hogy az ember Isten képére van
alkotva.

Vörösmarty.

EMLÉKEIMBŐL.

Nyéken, Fehérmegyében laktunk, ott látam először Deák Ferencet 1854-ben.

Nyolc éves voltam, midőn Pestre utaztában meglátogatta szüleimet, s nálunk ebédelt: De azért élénken vésődtek be emlékembe mindazok, miket itt följegyeztem.

Azon időből úgy emlékezem Deák Ferencre, mint magas alakra, amilyenek még soká tartottam őt utóbb is, midőn nagyon sokat voltam társaságában — pedig csak magas középnyúsága volt, de magasnak látszott.

Az ebédnél élénken folyhatott a beszéd. MennyK mondani valójuk is lehetett! — Velünk gyerekekkel nem foglalkoztak, csak néha mégis felénk intett egy-egy nyájas tekintettel az úri megjelenésű vendég; kit titkon sokat nézegettem — nagyon előkelőnek tetszett.

Csak nem rég látogatta meg. apámat br. Eötvös József, br. Kemény Zsigmonddal és egy kicsit sem tették reám a tekintély azon hatását, mit Deák Ferenc megjelenésekor éreztem.

Még fekete posztó öltözetét is elnézegettem. Nem jutott eszembe, hogy kövér-e — semmi feltűnőt nem vettem rajta észre. Öltözékén

semmi pongyolaság, atillája feszesen fődé karjait. Ebéd után a nappali szobába mentünk s ott egy percre én is szerepeltem: Nagyon mulattatott, midőn Deák egy nagy karszékben ülve, lábára álltatott s két kezemet tartva magasan Hintáztatott. Elöttem áll apám, arcán az örömnök csendes derűje, amint szemeiben az érzelmek meleg tüze égett, s jó kedvvel szólt bele itt-ott a vendég beszédébe. — Elöttem áll Beák magas alakja, amint egyszer föl s lement a szobában — gyermeki bámulattal kísértem őt szemeimmel.

Apám sokszor panaszkodott, hogy nyomják agyát ez alacsony szobák, én nem láttam alacsonyságukat, én csak apámat láttam bennök gyakran föl- és lejárni, lehajtott fővel gondolatokba merülve és annyiszor rajta felejtett tekintetemmél sem láttam mint pusztítja testi erejét: betegség s a sokféle gond.

Apám középtermetű volt.

Most Deák magas alakja, melyről még elmenetele után is szó volt, vétette velem észre szobáink alacsony voltát.

Emlékeimben az ebédről még egy óriási felfújt maradt fön, leöntve sárga baracklével, s a vendég bátran vágott bele a kanállal és hogy apám most is mint rendesen: mielőtt ajkához vinné borospoharát, előbb kissé föl-emelé azt, s elnézé bora színét, tisztaságát. Nem ivott sokat egyszerre, csak lassan, két háromszorra itta ki úgy sem nagy pohara tartalmát.

Elszakadva régi társaitól, ismerőseitől, barátaitól a nagy város tágabb körétől; apá-

mat a falusi magány mintegy szabadságától fosztá meg, örökös csendjével, változatlanságával; s a szűk kör, melyben mozgott, mintegy rabságban tartá szellemét.

Másrészt hova is menne"? — Bár merre térne: nemzete szabadságát is csak rabbilincsekben találná. — Ez gyötré lelkét, e mélyen vérző bánat; siettetve szívbajának kifejlődését.

Egy versben még kiönté keservét, eléneklí szívét tépő mély fájdalmait. — „Cigány búzd!” — És zenéje mellett hadd törjön ki mérhetetlen bánata! — S így kiált fel:

„Húrod zengjen vérszél szilajabban
És keményen, mint a jég verése
Oda lett az emberek vetése” —
Oda lett hazája, nemzete!

Micsoda lelkiállapot mérhetetlen, háborgó és setéten bolygó fájdalmának kitörései e verssorok! De a kitörések után a költő előtt; ki egyszer azt írta, hogy:

Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába onta vért
S keservben amyí hú kebel
Szakadt meg a honért.

„Hogy ész, erő és oly szent akarat, — hiába sorvadozzanak egy átoksúly alatt”: — most is felvillan a jövő képe, s a verse végén látnoki erővel kiáltja, hogy!

„Lesz még egyszer ünnep a világon
Majd ha elfárad a vész haragja.”

Így készülődött az utolsó útra. — Érti már a közeledő vést. — Hiszen látogatása is Kehidán Deáknál ötvenháromban, már egy neme a búcsúzásnak volt. — Aggódo lelkét üzík hajt-

ják a sokféle bajok — visszavágyik azon baráthoz, kit annyira szeretett, mint nagyra becsült, azon helyhez hova e barát körében oly kedves emlékek fűzik. De alig van ott, már nyugtalan lesz. — Visszavágyik családjá köré.

Ötvenötben szeptember végén Béla testvéremet iskolába viszi Tatába. — Fárasztja az út és félbeteg, kimerülve indul hazafelé. — De otthon sincs nyugalma. Agyát, szívét nem hagyja el a baj és gond mardosó fájdalma, emésztő súlya. Néhány hét múlva nyugtalan-sága Pestre vezeti őt nagy beteg, már testben gyengén — Talán ott megtalálja a megnyugvást — mely után oly igen epedhetett?

Három hét múlva mi is Pestre költöztünk, a Kappel-házban volt lakásunk kivéve. Emlékezem a készülődés utolsó napjaira. Hideg, sűrű köd boríta be mindent. Mintha a természet már előre tudta volna, hogy fekete gyásznapok eljöttével a bánat setét köde száll reánk is. Midőn az ember lelkét is egyszínű szürkeség lepi el és nem tud gondolkozni, mert csak egyet érez: hogy az, kit oly forrón szeret, nem tér vissza hozzá, beszédes szemei nem tekintnek reá, oly kedves ajkai nem szólnak hozzá.

Még láttam őt ágya mellett kényelmes karszékekben ülve, nagy köpeny egyik felébe burkolva, míg a másik része köpenyének hosszan nyúlt végig a padlón. Soká néztem őt szorult szívvel gondolkozva, de nem tudtam, min gondolkodom. Egyszer még felvillant arca, azután már nem láttam őt többé. Magánkívül tették őt az ágyba, s többé nem tért magához.

E rövid percnak fölillant derűje — óh! — bár a reménynek lett volna felcsillanása és ne-

héz felhők közül a búcsúzó nap szebb időkre biztató utolsó sugara!

A költő látnók is, apám oly igaz költő volt. Mert borzasztó azt hinni, hogy annyi szenvedés után remény nélkül kelljen meghalnia.

Deák eljött ismételve, de akkor már midőn másodszor jött, nem ismert meg apám senkit, s mind aggasztóbb lett a baj. Elköltözött ama hazába, hol megszűnik a gond. Nagyon szerettem őt és elszorult szívem elgondolva: hogy most fagyos hideg borult szerető szívére, mély álmaira.

Apám halála után többször jött hozzánk Deák Ferenc. Mindég behívtak, ha jött, de nem maradt soká. Eltréfált velünk, de leginkább anyámmal beszélt komoly dolgokról. Úgy hiszem, rég elmúlt november, midőn anyám így szólt hozzám: Ma eljön Deák bácsi, szereti a gyerekeket, de titeket azért is fog szeretni, mert ő apátok legjobb barátja.

Már égett a lámpa, mikor jött. Anyám mindjárt behívott. Deák a kanapé jobb sarkában ült, anyám a, kanapé másik oldalán. Ha ismerem is már előbbről, a valódi ismeretség e naptól kezdődött tulajdonkép, mert azután Pesten létében, alig volt nap, melyen el ne jött volna. Tanuló napokon a délutáni órákban jött, s korábban távozott, s ünnepnapokon későig maradt, főként az ünnep előtti napon.

Most már nem kellett, hogy behívjon anyám. Amint láttam őt jönni, vagy hallottam hangját: rohantam elébe. Kalapját, botját én szoktam elvenni, s ha tehettem, pillanat

alatt széken termettem, hogy előbb megölelhessem, megcsókolhassam őt.

Ez időben alig jött hozzánk, hogy valamit ne hozott volna zsebében: egy-két bűgőcsigát, labdákat, kitaláló játékokat, színesceruzákat, s e féleket (édességet igen-igen ritkán). Gyermeket a legszerényebb ajándék boldoggá teszi, s hálás szeretetét biztosítja ha apró is, de gyakori az ajándék, mert nála fő az újság várása.

Deák Ferenc sok játékot is tudott, s mi folyton múltunk és gyakran felhangzott a gyermekes zaj multságaink közepette. De voltak a multságoknak komoly percei is, bár nem fájdalmasak. Midőn eldugott holmi keresése, s hasonló játékok által kimelegedve kényelmesen elhelyezkedtünk valamely karszékbe; mielőtt észrevettük, ő oldalára borítá a széket, s mi gurultunk ki belőle. Utóbb vigyáztam, s csak akkor ültem karszékbe, ha ő a szoba másik végén volt, de hiába. A figyelmet úgy leköté új játék mutatvány, vagy valaminek elmondása által, hogy egészen megfejtkeztem a veszélyről, mely érhet, ha felém közeledik, de nem fejtkezett meg ő; s egy perc alatt gurultam ki a szék oldalán. Pedig aa enyémet nem dönté fel oly gyorsan, mint a többiét, „kezyút” sem csinált oly szüket nekem, s „bajuszt” soha se kaptam. Nekem inkább kijutott a címekből, mint „kényeske”.

Első karácsonyra én és jó leány testvérem egy-egy babát kaptunk, sőt anyám is részesüli ajándékba egy elpusztíthatlan nagy asztalt kapott a gyerekek részére ahelyett, melynek szomorú pusztulását, festék, tinta, s mindenféle játék által, csendesén és némán ülve a kaná-

pén, napról-napra látta bekövetkezni általunk gyerekek által.

Nagy esemény volt nekem, a már megszokott Deák bácsi helyett gyámamám néven címezni őt. Anyám Deák előtt elmondá, hogy ő milyen jó hozzánk, örökodik fölöttünk, gondoskodik rólunk s jóságát avval tetézi: megengedi, hogy gyámamának címezzétek őt.

Gyámamám a kanapén ült, én mellette álltam; anyám szavaira hozzám fordulva csendes hangon ezeket monda: Milyen hosszú beszédet mondott a mama. Én pedig hozzáteszem: nekem tetszett, mit mama mondott, s azután játszottunk, mint máskor.

Így múltak az évek, tanulmányaink már komolyabban folytak, s így most is korán jött hozzánk, s korábban távozott. Jövetele miatt nagy öröömre sokszor elmaradt a délutáni kézimunka órája, de Deák sem adott sokat rá. Azt tartotta, hogy azt, mire szükség van, leginkább külön tanóra nélkül otthon megtanulják a leányok, egyébként válasszon mindenki hajlama és physicuma szerint foglalkozást. Mindég sajnálta azokat, kiket „kedvök ellenére erőltetnek” finom kézimunkára, gyakran egészségük és szemeik rovására. Deák Ferenc ötvennégy óta tavasszal, nagyrészt májusban Pusztá-Szent-Lászlóra szokott menni Klára testvéréhez, s október novemberben tért vissza Pestre. Szent-Lászlóról több éven át az ötvenes években Marienbadba ment néhány hétre, hova őt Scoda bécsi orvos küldé. Scoda tanácsát vagy háromszor vette igénybe. Ő figyelmezteté őt szívbajára, s hogy kerülje az izgalmakat, azon életmódot ajánlá, melyet Deák Ferenc fiatal kora óta úgyis folytatott: sok szabad-

levegőt, nagy sétákat, mértékletes életmódot. Marienbadból sokszor tett hazatérőben kisebb-nagyobb utat, több német várost fölkeresett, de Kölnön túl nem volt tudtommal. Hazatértében útközbe eső ismerősökhöz, rokonokhoz többször betért egy estére, félnapra, s ily alkalommal látogatta meg Döblingben gr. Széchenyi Istvánt 1859-ben.

Klára ritkán írt, megbízásokkal nem terhelte Deákot, de néhányszor mégis őt kérte fel valamely szebb ruhadarab kiválasztására s megvásárlására, miket kétszer vagy háromszor mi végeztünk, s gyámapámnak érkezett a köszönőlevél azon kérelemmel adja át azt anyámnak, „Klára sovány, középtermetű, mozgékony asszony volt. Nagy érdeklődéssel viseltetett komoly és nem komoly dolgok iránt, távol vidékek családi viszonyait, körülményeit, nem kevésbé mende-mondáit apróra ismerve. Ügyesen tudott beszélni; ő maga kevés beszédű volt.

Soha sem kérdezé Ferencet szándékairól, de ő egyszer vagy kétszer közölte vele komoly dolgait, s Klára mindakétszer helyeselte azokat. Igaz, tudta, hogy őt nem ingathatná meg elhatározásában, meggyőződésében; de azt meg ő tudta: hogy Klára nem helyeselte volna, ha más a véleménye.” Deák Ferenc nagyon szerette Klárát s midőn az meghalt, 1859 december 26-án leutazott temetésére, s igen leverten tért onnét vissza. Eljött hozzánk naponként, de szótalán volt és levert, s külsőleg is csak hetek múlva jött meg a régi derült kedélye.

Klára, Josefa utódai és Ferenc 1854-ben osztoznak meg az ősi birtokon. Klára halála után férjére hagyja ősi javainak haszonélveze-

tét, s ennek elhunytával Deák Ferenc öröklé a birtok felét, s a másik félnek életfogytiglani haszonélvezetét. A forradalom után többször említé, hogy ha eltudná adni Kehidát, városba költözne s így terjedhetett el a hír, hogy Kehida eladó; s a szomszédban birtokos Széchenyi István talán meghallván ezt, megvevé a birtokot. Klára birtoka ezer holdat tett ki s így Deák Ferencé is annyi lehetett. Kehida ötven-ezer forintért lett eladva, de csak tízezer lefizetve, mert a többinek fenében háromezer darab arany azaz hatezer forint életjáradék fizettetett évenként.

Egy ezer holdas birtok még abban az időben is szegény jövedelemnek tartatott, melyen nem lehetett semmi tradicionális fényűzést fenntartani; ha a tulajdonos nem akart adóságra keveredni, a birtokon kellett laknia, földjét művelnie, s fényűzése nem igen lehetett egyébé mint a falusi élet kicsinosítása, úri kényelme.

*

Midőn Deák Ferenc végleg Pestre költözött, az első években többször eljárt a nemzeti színházba, lóversenyekre, a nemzeti casinoba esténként, de e szórakozások évek lejártával elmaradtak, csak a casinoba jár el majd naponként 1861-ig.

Az ötvenes évek végén gyakran találtam modorát megváltozottak, gondolkozónak, — gyermeknek komolyabb tanuló éveiben nem helyeselte a sok játékot s így most azok csupán nagy ünnepekre redukálódtak. Vége volt örökre, zajos multságainknak is, melyekért néha egy-egy könyvvel vigasztalt meg. Ekkor kaptam

tőle Andersen meséit. Tele is lett fejem tündérképekkel. S csodálkozással néztem gyakran gyámapámra — titkon kérdezve önmagamtól: ő volt-e az én oly kedves játszótársam? Vagy eltűnt az örökre valamely tündérországba? Idegennek, oly átváltozottnak látszott nekem most újra, oly hatalmasnak.

Sejtelmem nem csalt: Deák Ferenc soha nem volt az országban általánosabban szeretett és becsült, mint volt hatvanban, amidőn nem volt még pártszenvedély s ez érzés föltétlen vala.

Távol tőlünk, a politika ege mind bíborosabb színeket váltott, mind komolyabb képet mutatnak az események. A gondviselés nem a/ihat-e oly fordulatot a körülmények véletlenének, hogy Magyarország történelme egy válponthoz érhet s nemzetünk új korszakának merülhetnek föl nagy kérdései?

A közélet kedvetlen csendjében ha csügged is a remény, a nehéz sors által visszafojtott vágyak nem némulnak el. Nagyjaink temetésén a résztvevők a nemzet gyülekezetei, mert a nemzet velők érez s az elhunytban a hazát is siratja. Emlékünnepeinken hazafias érzés szent elszántsága buzdítja. a hosszú tűrés által mindmind nyugtalanabbá vált elégedetlenséget.

S most hát kétség és várakozás tekintete irányozódott egyszerre a távol eseményeire: III. Napoleon hatalmas fölszabadító és országalkotó működésére: az olasz ügyekben s ennél fogva az osztrák viszonyok fejlődésére, a háború befejeztéré, a bécsi fejleményekre.

Pesten, Deák Ferenc szobája az „Angol Királynő” szálló hetvenkettedik száma alatt, volt az a hely, hova az ország előkelői, a nemzet művelt köre elzarándokolt. Azon egyetlen hely,

hol, ha ez évek sorári tárgyalatott politika: az irányadó volt.

A délelőtti órákban naponként, találkozott itt az ország minden részéből ismerős, ismeretlen s az ország legelső komoly munkásai a közügynek. Látogatói régi jó ismerősök, barátok, hű követői, bizalmas emberei. Sokan a régi követi táblából, bár ezek sorait meggritkítá az idő és szomorú viszontagságok.

E látogatóknak megszámlálhatlan száma terjeszti most és majdan — nem újság, nem titkos iratok által — egyszerű es természetes módon: élőszóval az ország minden zugába, Deák Ferenc véleményét, politikai irányelveit. Azon fontos tudnivalókat, melyek szükségesek voltak, hogy köztudattá váljanak. Nincs ebben semmi titkozatosság: abból áll, hogy szobájában, társalgás közben számos látogatói előtt nyíltan és őszintén megmondja politikai véleményét, eszméit, meggyőződéseit a jelen és a jövő felett. Válasz volt ez nagyrészt barátai kérelmére, kik közül sokan szerették volna megtudni s otthon megyékben elmondani Deák Ferenc politikai eszméit. Mind izeni — mondják — szeretnék hallani, mit mond Deák Ferenc — és az a mind öneki is szíves jó ismerősei akár fent, akár az egyszerűbbek között s meghagyták: Ha megjön Pestről, elmondja majd: Mit mond Deák Ferenc'? Becsületes politikájának minden mozzanatáról, eshetőségeiről nem azért nem beszélt mindenkor vagy mindenkinek, mert az nagy titok, de mert Deák Ferenc nem igen szeretett bizonytalan állapot felett töprengeni, elokoskodni társaságban. Bár ő hamar átlátá a homályt s éles, mélyreható pillantása gyorsan felismeré a tényékké való eszméket, a helyzetet.

Így szállott szerte az, hogy Deák Ferenc az ötvenes években a passiv resistantiat ajánlotta a nemzetnek, valamint, hogy számosan tudták már ötvenkilencben, hogy a törvényes állapot visszahelyezésére Deák Ferenc kiindulópontja a negyvennyolcadiki törvények.¹

A Provisorium és passiv ellentállás e szomorú évtizedében egész hatvanig Magyarországon a nyilvános téren látszólag a teljes mozdulatlanság uralkodott; s mégis ekkor vetette meg Deák Ferenc korszakot alkotó művének alapját.

Még nem volt meghódítva a tér, melyen haladni fog, de megjelölé azt: *a jogfolytonosságot* s az 1848-iki törvényeket nevezve meg kiindulópontul.

Hiú okok sohasem indíták őt szólásra s nyilvános felszólalásaiban, ha csak néhány szóból állottak is azok: mindenkor meg volt a komoly ok, az erős meggyőződés arra, hogy felszólaljon.

Még néma az ország! Egy imának néhány szava száll szerte az ország fővárosából s felfigyelnek a hazafias körök.

Ki ejté ki e varázsszavakat!: „Éljen a haza!” Deák Ferenc volt az, ki e rövid imában a nemzet különféle állású, de fényes gyülekezetében — egy lakomán — kimondá e rövid szózatát. Deák Ferenc, kihez éppen most epedő reménnyel a nemzet föltekint.

Mi volt ez? Jelzése a hatalmas összetartásnak e szent cím alatt; vagy hogy e néhány szó a nemzet csüggedésének, fáradt reményeinek biztatása volt? Bármiként legyen: Deák Ferenc nyilvános mondásainak alapja mindenkor igaz

¹ Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei. Budapest, 1886. I. 191. 1.

volt, igaz, s komoly a cél vagy ok, amiért azok mondattak.

Bizonyal ez is egy ok, amiért szavai oly mélyen a szívbe hatoltak s megrendítették; átjárták a lelket. És ez időben, amidőn Deák Ferenc felé tekintett a nemzet várakozással, bizalommal, kit dolgai a fővárosba hoztak, találkozva ismerősével, első kérdése volt: Mit mond Deák?

Megtörtént,, hogy a türelmetlenség vagy tudatlanság, de még a jóindulat is hiába kérdek Deák Ferencet a helyzet mikéntje felől: A lesben álló vadász tudja-e, mely percben fogja használni fegyverét? Mikor törtet elő a vad? Neki nem szabad zajt csinálni maga körül. Nem-e riasztaná meg a közelgő alkalmat? Államférfiúnak, de még hadvezérnek is gyakran jut hasonló szerepe, ha fölismerve a helyzetet, viszonyokat: védő az állása és nem ő akar a támadó lenni.

Ezernyolcszázhatvanegy körül egy nagybeteg rokona jött fel Pestre. Itt reménylette gyógyulását, ügyesebb orvosok segélyével. Több ideig volt már itt, s Deák Ferenc néhányszor fölkereste őt pár percre, mert folyton szenvedett. Egyik alkalommal megkérte őt rokona; vinne el hozzá bennünket, óhajtaná megismerni. Anyám engem vitt magával. Gyámapámat már 'ott találtuk, de alig váltatott néhány szó, ő fölkelte, s mi véle együtt távoztunk.

A nagybeteg özvegyen, bár idő és betegség elhervaszták, látszott, hogy fiatal korában csinos lehetett. Én szépnek láttam bágyadt nézésével, fekete hajával, nagy fekete szemeknek sápadt bőrével.

Onnét eljőve együtt mentünk lakásunkra, s ez volt az egyetlen eset, hogy Pest utcáján velem mentem. Valamelyik utcából, melyek a Dunától befelé vonulnak a városba, az akadémia mögött, s élettelenségökben ridegek és kietlenek, jöttünk ki a Duna mellé, mert lakásunk a Duna mellett volt akkor. Az akadémia mellett haladva egy úr jött felénk; őszes, magas, szikár alak; monoclija különös madárszerű jelleget kölcsönzött arcának. Ezen úr köszönté Deák Ferencet, s utóbb kérdésünkre kilétéről: Ez? — felelé. Ez kétségkívül, komoly szerepet fog játszani a jövő politikai kibontakozás alkalmával. Ez Br. Sennyey Pál.

Több év múlva szó volt az özvegyről, s kérdésemre azt felelé gyámapám, hogy nem volt szép fiatalkorában sem, de csinos volt, s élénksége némileg takarta a szellem hiányát. Leánykorára nem emlékezik, alig látta őt; mint fiatal asszonyt sem, pedig közel rokonok. Mint fiatal asszony messze is lakott. Férje halála után az özvegy hozzá fordult tanácsért, másnak megadta volna; annál kevésbbé tagadhatta azt meg rokonának. Később többször folyamodott hozzá, s utóbb tanácsa nélkül nem ils határozott komolyabb dolgaiban. Különös, Klára sohasem szerette őket, pedig különben jó rokонтartó volt. Ügyei végett többször eljött gyermekeivel Kehidára napokig, sőt megtörtént, hogy több hétig is ott maradtak. Ő magános ember volt, szerette a gyerekeket, elsétált, eljátszott velők, s szívesen látta őket, ha jöttek. Anyám emlité: beszéltek Zalában, hogy viszonya a családhoz több volt barátságnál; mire Deák Ferenc szigorúan felelé: „Barátja, de még jobb ismerőse feleségét sem tekintette volna soha más érzelemmel, mint

amilyennel barátja vagy jobb ismerőse iránt viseltetett; s szigorúan megítélné még azt is, ki mikor egy asszony tanácsért, segélyért folya-modik hozzá: visszaélne a benne helyezett biza-lommal.

A gyerekek apjoknak szólíták nagybátyjo-kat, s e néven hallam őt Zalában a rokonság ifjabb tagjai által címeztetni. Kihez is fordul-tak volna bajaikban? ha nem ő hozzá! Védője gondozója volt ő a bajban szenvedőknek, nem kérdezé, ki az: neki elég volt tudni, hogy ember-társa az aki szenved.

Hunkár Antal képviselő is már a régi idők-től fogva híve volt és bámulója Deák Ferencnek.

Hatvanegyben az első felirat előterjesztése alkalmával alig végeztük az ebédet, belépett Hunkár, s mondá, hogy Deák küldte őt az ülés-ből, hogy mindjárt jön ő is.

Elmondá, mily óriás hatása volt a beszédnek a házban. Milyen beszéd volt ez! — f oly tata lel-kesülten, — milyen egyszerűen, természetesen, milyen világosan adja elő gondolatait! Többször gondolta magában: Ő is éppen ezt akarta mon-dani — csakhogy — tévé hozzá a mi derütsé-günkre — ő nem tudta volna ám úgy kimon-dani. Ez az. így éreznek és gondolkoznak ám mások is.

Beszédét végezvén belépett Deák Ferenc, Hunkár távozott ebédelni, s mi örömmel kísér-tük gyámapámat azon szobába, melyben vele rendszeren tartózkodni szoktunk. Érdekes dolgo-kat reménylettünk hallani. Végre eszünkbe jutott, hogy az országgyűlésnek csak most lett vége; megkérde hát anyám, ha ebédelt-e. De az igenlő válasz nem nyugtatott meg. Mily gyor-san ebédelhetett, vagy csak hogy éppen valami

keveset evett, gondoltam, de nem mertem szólni, mert láttam, hogy arca komoly, szemei kedvetlenek.

Hosszú hallgatás következett most be, melyet időnként vontatott megjegyzések anyám, s rövid válaszok gyámam részéről szakítottak meg. Végre hosszú hallgatás után elmondá, hogy ő utána Nyáry felszólalt. Nem érti, miért tette ezt? Az ügy ellen nem szólhatott; mert néhány nap előtt nála volt Nyáry s akkor Deák közölte vele beszéde tartalmát és azt nemcsak helyeselte, de tetszett neki, amit majd mondani fog. S ingerültebb hangon folytatá:

Ha személyét akarja bántani, csak tegye, majd megvédi Ő magát: de általa támadni az ügyet, ez ami bántja őt, ez-ami elszomorító.

Elég jól volt mindig Nyáryval. Elég eszes ember. Volt idő a negyvenes évek végén — és futó mosoly vonult át arcán — amikor többek előtt tekintélye volt megyei dolgokban. Negyvennyolcban sem tartozott azok közé, kik semmiben sem voltak eapacitalhatók. Emlékezik abból az időből, hogy Nyáry többször elfogadta az Ő véleményét.

Hosszan beszélt még s csak sokára csillapult kedvtelensége.

Ez este, midőn elment tőlünk gyámam, még soká töprenkedtünk anyámmal, hogy az a kevés, mit ily gyorsasággal fogyasztathatott el. nem-e fog megártani. Az izgatottan elköltött ebéd káros lehet „1841-42-ben Pesten nagy beteg volt, hosszan tartott a baj, akadtak, kik azt beszélték, hogy a kormány megmérgezteti őt. Gyomorhajjal kezdődött a betegség, nagy torokgyulladás és egyéb complicatiókkal. Valaki, vagy valami nagyon felizgatá őt s erős iz-

jába, rosszul és sok hétig ágyban fekvő beteg lett.”

Ő maga akkor ez izgalomnak tulajdonítja a bajt, sőt, ha kérdik, utóbb sem tudta volna bajának más okát adni.

Hála Istennek, nem ártott meg ezúttal a felindulás és a következő nap már jó kedvvel hallgatá aggodalmainkat.

Másnap már meghallottuk Nyáry felszólalásáról a szállongó híreket; sokan azt mondták: irigységből tévé. Nem akarta, hogy a gyűlés Deák Ferenc föltétlen diadalával végződjék. Mások meg: hogy felszólalása intés akart lenni pártjának, hogy gyengítse a hangulatot, a beszéd-hatását. Hasonló és más politikai meséket, mondákat nem közöltünk gyámapámmal. Hisz meghallott, tudott ő mindent; s a kellemetlenek ismétlése csak fokozza ez érzést.

A bekövetkező felirati vita volt az első izgalmas ütközete az eljövendő hosszú politikai korszaknak: jelezve, mily súlyos és küzdelmes lesz az. Fényes kornak a kezdete volt, mely nagy tényeiben alig töltött be tíz évet. De a kifejlődés s a megvalósulás évei tele voltak érdekességekkel, Deák Ferenc körül fényes eseményekkel, tettekkel, nagy momentumokkal. A nagy kezdet az emberek vágyai előtt ködösen, zavarosan határolva semmit sem tudtak: tehát mindent akarnának tudni megérteni.

Izgalmas, lázas állapotok valának azok! — Lelkesedéssel teljeseek.

Deák Ferenc világosan látta maga előtt az ösvényt, melyről semmi körülmények között

le nem tér, világosan látta a minden oldalról fölmerülhető esélyeket; gond és aggodalom annak, ki mélyen belát az emberi természetbe. Modora az emberekkel természetesen barátságos, hiszen a nemzet java s annak ajánlottjai, gyermekei, unokái, neki kedves jó ismerősei, barátai. Szíves barátságával lebilincselő s ritka önfegyelmezetségét, önuralmát sem tudatlanság, sem a ravasz ügyeskedés le nem győzi. Hatvanegy óta kora délután jött hozzánk s maradt éjfélig. Gondteljes napokon, mint jobb kedéllyel.

Ha lehetséges lett volna, azt hinném, hogy e nagy politikai élet kedélyt rontó izgalmaival, bizalmas közléseivel, szinte közelebb hozta őt hozzánk s mi is bátrabban mutattuk ki iránta ragaszkodásunkat. Forró szeretetemhez a bámulat is vegyülte nagy ember iránt, kinek nevéből hangzott fel az ország, az országgyűlése, az emberek társalgása, a lapok, a külföld érdeklődése, bámulata; még az utcáé is.

Fesztelenebbül, bátrabban beszéltem vele most már, nagyobb is voltam.

Megértettem a nagy nemes jóságot, tiszta szeretetet, mely ama szóban rejlik, mellyel szólítani őt. Derűt árasztott gyermek éveimre, fényt s világos látkört adott fiatal koromnak.

Emberszerető szíve jósággal tekintett mindenkire. — És reám is.

Biztatta, fölemelte a nemzetet. Fölemelt engem is. Javított a nemzet sorsán. — Javított az én sorsom is. Fényes emlékéhez hálával borulhat a nemzet. — Hálával én is.

Hatvannégy és hatvanöt között sokszor kivitt bennünket a budai hegyedbe, a „Szép Juhásznéhoz.” Nagy sétákat tettünk az erdőben, s meglepett, mennyi bokornak, növénynek ismerte különféle nevét, gyógyhatását, rokonságát s egyéb sajátságait. Most újra eljött az ajándékok ideje és számtalan az az apróságnak látszó, de nekem nagy becsű és kedves ajándék, mit tőle kaptam. Az által, hogy naponként jött hozzánk, mi is átéreztek a politikai élet kisebb és nagyobb izalmait, kétes és igaz reményeit. Sok fényes napjai voltak Deák Ferencnek, megrendítők diadalai; állása, tekintélye szinte határtalan, de amilyen magasra emelkednek a diadal hullámai, oly mély a küzdelem hullám völgye is, nemcsak az ellenfél bántja szándékait, bent a hazában is fáradhatlanul kell küzdenie. Elszapodott áramlatok izgatják a kőny nyen hívőket s az okosak között is vannak, kiknek megvannak némán, nem hangosan hirdett saját eszméik.

Kedélye oly nyomott volt néha „a nemzet sorsának sanyarúságát oly mélyen érzi, hogy e nyomott kedélyhangulatból csak az idő múlása tudta őt kizavarni. De azért az elkeseredés érzését soha nem ismerte — még a múltban sem.”

A tehetetlenség érzése, az elkeseredés, leküzdö a fájó érzéseket, de mélyen elsomoritják a fenyegető üzenetek, névtelen levelek, ha elgondolja, milyen fokú szenvedélyeknek lett színhelyévé ez a szegény ország, monda lehangoltan. Nemzet, mely ilyen lázakra hajlandó; képes-e megbecsülni a békét s annak áldásait?

Jól esik köztetek lenni, — monda egy-

szer — kibeszélni magamat. Tudom, közöttek kiönthetem bensőmet, s ti nem kutatjátok, hogy szavaim mögött nincs-e rejtett gondolat, hogy mit miért mondok. S valóban hatvanegy-től a nagy kérdés lebonyolításának ez első éveiben többször megtörtént, hogy órákszám beszélt nekünk s mi némán hallgattuk őt ki-mondhatatlan érdekes előadásában. Hatvanháromban megtanított paciencet rakni, a „fonást” szoktam kirakni. Néha előre hajolva ő is nézte, de nagyrészt hátra támaszkodva a kanapén alig látta kártyáimat, úgy képzeltem; csak az asztalra nézett, szerette a csendet, mely beállt ilyenkor, s gondolkozott. Ha mégis oda akart figyelni: megtörtént, hogy a kártyákat össze-vissza keverte: „Nem tudsz oda vigyázni” — monda — s azután beszélt mindenféléről csak közügyekről nem.

Csodálatos jó kedélye volt. Többször monda: „Ha nem volna ilyen jó kedélye, nem bírná ki ez izgalmakat.”

Midőn a körülmények, mondhatni az ország, a nemzet reá ruházta a felelősség terhét, el-vállalá azt; bár súlyát mélyen érezé, s elégszer nyomott kedéllyel, de tiszta lelkiismerettel tűrte, mi vele jár, némelyek türelmetlenségeit, okoskodásait. De ha érzi is ennek fájdalmas voltát, csak egy remény sugár s a felfogások józanabb szelleme visszahozta nyugodtabb, jobb hangulatát, helyrehozta azt az egészséges kedélyt, melynek a tiszta szándék s kötelességerdek hű teljesítése meggyőződéséhez a sziláid ragaszkodás óvta meg erejét. Deák Ferenc nem volt gyűlölködő.

Szónoklataiban ritkán használta a gúny fegyverét. Politikában érvekké, az ügy érdeké-

ben bármily erővel lehet cáfolni: de a gúny fáj s a keserű érzés fullánkja soká: némelyeknél egy életre megmarad.

„Nincsenek indokolatlan ellenszenvei s nem emlékszik, hogy valaha lettek volna.”

Deák Ferenc arckifejezése a hatalmas szellemi erő tekintélyével hat, s megjelenését első tekintetre a nyugodt erő jellemzé. Hangja tompa, rokonszenves, de érce erő, mely meggyőzőleg emeli beszédeinek egyes részeit. Eendesz beszéde inkább halk, de tisztán hallható, bár néha oly csendesen beszél, hogy szobájában a távolabb ülőknek vagy állóknak vigyázniuk kell, hogy minden szót megérthessenek.

Országgyűlési szónoklataiban nem beszél hangosabban, mint rendesen, szavai könnyen érthetők, ezt talán a ház- mély csendje is okozza. Nem szónokol, de hangja beszéde tárgyával változik. Mily rideg egyszerűséggel festi a valót, mennyi méltósággal beszél a sérelmekről, bizalma mily hideg tud lenni, de megadva a nemzet fejedelmének: az alattvalói köteles vagy méltó tiszteletet, mindig bizalommal szólva hozzá, Kívánataiban egy nemzet jogainak és igazságának fensége szólal fel, s egyszerűen mondott szavai, melyeken mintha belső érzelmek rezdülnének át: magokkal ragadják a szív érzelmeit. S megtisztul a kedély e nyilatkozatára: „Jobban tudja szeretni hazáját, mint gyűlölni ellenségeit.” A múzeum nagy termét a főajtó és az elnöki állvány között széles út választá két részre. Az elnöktől a jobb oldalon a harmadik sornak első helye az út mellett Deák Ferencé; s a Sándor-utcai országházban a jobb

oldal első részletének belső utcájában az első hely az övé. Midőn feláll, hogy beszéljen: papir rendszerint nincs előtte, alakja magasnak látszik. Kényelmes fekete öltözéke mindég szigorúan rendes, alakja arányos. Arca hosszas, vonásai szabályosak, homloka a magas értelem és gondolkozás kifejezése, s szemeiben az erő jellegét fokozzák erős szemöldei. Fekete haját baloldalt választja, a nyakszirtig ér a haj, s végei felgöndörülnek s két oldalt a halántékokra hajolva, göndörén végződnek. Erős bajusza — fiatal korától fogva csak bajuszt viselt — világosabb a hajnál, végei kissé fölfelé hajlanak s jól fedik felső ajkát. Szája körül szelídebb vonás orra egyenes, álla erős, de nem előre álló.

Midőn beszédét kezdi, bal kezének három ujjá asztalát érinti s időnként visszatér e posera, másik karja természetesen csüng végig oldalán s csak néha emeli azt fel vagy atillája egy gombját fogja meg a mellén.

Nem gesticulál, a padból félig kilépve beszél; jobb lába fél lépést előre van, ez *különben* is rendes állása. Tartása mindég egyenes, természetes, feszesség nélkül. Deák Ferenc nevére elnémul a terem és mély, szokatlan csend áll be. Deák feláll — sa ház tudja, hogy egy nagy szellem megnyilatkozásának néz elében. Egy Deákban — mondja Madách — eleve bizonyosságát bírjuk annak, hogy a nagy gondolat mindig csak nemes és tetszetős alakban kivan létrejönni. Kis dolgokból nem csinált nagyot, de komoly ügyben nem kerülte el figyelmét a legcsekélyebb részlet, a legtávolabbi eshetőség, sőt a köznapi életben is képes volt kis dolgok iránt érdeklődni. Azt tartotta, hogy az emberek nagy része lenézi a kis tényeket, pedig igen sokszor

végtelen kis körülményekből indulnak ki közeli és távoli nagy események.

Tekintélyét nem félti, a természetesnek nagysága volt egyszerűsége. De lehet-e elvenni valamit Deák Ferenc tekintélyéből? — hanemha megrabolnák tényékké vált eszméiben eszének nagy erkölcsi s. egyéb sajátásaiban. A szerény állásúval beszélve, annak «színvonalához méri társalgását — leereszkedés nélkül.

Sohase hallottam őt hangosan nevetni pedig szerette az anecdotákat, kitűnően tudta azokat elmondani és sokszor tévé ki az ő előadása az. anecdotá kitűnőségét. S midőn felhangzott körülötte a szívből fakadt, elienállhatianul kitörő nevetés élceire, anecdotáira, találó mondásaira: nála a nevetést a szája körül derültebb kifejezés, szemeknek élénkebb tüze pótolá s igen ritkán vállainak egyetlen mozdulata árulta el belső derültségét.

*

1863 tavaszán Deák Ferenc májusban hagyta el Pestet, s Pusztá Szent-Lászlóra ment. Néhány nap múlva mi is falura mentünk, s néhány nap elteltével levél érkezett anyámhoz, melyben gyámam azon megdöbbenő hírt közli, hogy sógorát kirabolták, de sem neki, sem sógorának nincs baja.

A Pusztá Szent-László-i ház hosszú földszintes épület, keskeny, zárt folyosó vonul végig az udvar felőli oldalon, úgy hogy a külső főbejáró ajtó először a folyosóba s kissé balra a nappaliba, egy hosszas szobába vezet. Ezen szoba folyosóba nyíló ajtaján belépve e szobán túl egy kisebb helyiség divánját, előtte asztal egy részét lehet látni; ez Deák Ferenc kéta-blakos kis lakószobája. Az ebédlő e két helyiség hosz-

szában nyúlik végig keskenyen, setéten, azon túl egy hosszas szoba s mellette a „cancellaria”

— Oster szobája.

Május végén egyik este korábban vonult be szobájába Deák Ferenc, s szokott helyén ült a diván balszögletében. Nyolcóra körül lehetett, félhomály volt már a szobában, s könyvét az asztalra helyezé, mert nem látott olvasni. Szivar tárcájából szivart vett elő, hogy rágyújtson, de azon percben kinyílt a nappali szoba külső ajtaja — vele szemben — s azon két fegyveres ember lépett be.

Jó *estét* kívánok! — Lesz-e vacsora? — mondja az, ki elsőnek lépett a szobába — míg áthaladja a tért, mely Deák Ferentől elválasztja őt. Én nem vagyok a házi gazda, de azt hiszem lesz — felelé Deák Ferenc. A rabló most közel lépve hozzá felvonja puskáját s vízszintesen egész közel, szemei közé tartja — azután: Hát ki az úr? — kérdi. „Én a házigazdának sógora vagyok Pestről.” Hát a háziúr hol van? Én azt keresem. „A gazdaságba kikocsizott.”

A gazdaságba? — Mikor jön meg onnét! „Körülbelül ebben az időben szokott megjönni.”

Ezután hosszú, néma csend állott be; míg végre kocsizőrej hallatszik, s az, ki eddig Deák Ferenc előtt állott, kiment. Most már — bizonyosan társa intésére — a másik szegezé fegyverét szemei közé, de arról föltehetette, hogy ért a puskához, mert ő rendelkezett, úgy látszik ő a vezető, tehát kell ügyességgel bírnia, de ez a másik újonc is lehet s ügyetlenségből is elsütheti puskáját. Elhatározza tehát, hogy bár kissé mereven ült, legkisebb mozdulatot sem

fog tenni; s azt tapasztalja, hogy hosszabb időre nem volna azt könnyű megtartani.

Nem sokára kinyílt a nappali szoba külső ajtaja, s rajta az előbbi rabló egy új társával Osterhuobert, vállánál tologatja be.

No-no, mondja az, betudok én magam is menni. Észre sem vevé, hogy fegyveres emberek vesznek körül.

Üljön le, öreg úr. — Szólt az, ki vezérnek látszik. — „Úgyis eleget ültem.” — „Ülj le, sógor, inti őt most Deák Ferenc emeltebb hangon”. — Erre felnéz Osterhueber — meglátja az embert Deákra szegezett puskával — s erősen összereszt. — Azután lassan körül néz, s úgylátszott, csak akkor értette meg a helyzetet; különben nem igen látszott rajta változás.

Hol a pénzt — kérdi a rabló.

Hol tartod pénzedet?— mondja Deák Ferenc. A „cancelláriában” egy könyvben — hangzott a válasz.

Hát menjünk oda — szólt Deák Ferenc. A három fegyveres ember folyton felvont puskával s azt egész közel tartva bekíséri őket, két szobán keresztül a cancelláriába. Osterhueber átadja a könyvet a rabló vezérnek. Több száz forint volt benne. Hol van a többi? — kérdi az, de valami neszt hall a mellékszobában. Valaki van ott — mondja — a neszt senki sem hallotta rajta kívül, s egy lépéssel az ajtóban állt gyors mozdulattal nyúl a kilincshez; az ajtó nem nyílik: zárva van. De ő egy ügyes lökéssel betaszítja: s kezénél fogva bevezeti az öreg Hertelendynét, Osterhueber testvérét.

Több pénz van itt! — fordul Osterhueberhez. Hát a vasláda az ezüstpénzzel hol van! — Ki

volt az a gazember, aki azt mondta? fakadt ki az öreg Hertelendyné.

— Lassan mami! — szólt rá a rabló nyugodt hangon. Mozdulata, hangja különben is nyugodt volt.

Miután sem felszólításra, sem fenyegetésre, se pénzt, se vasládát — mert nem volt — nem kapott: Osterhuebert megkötözteti, felkap egy nagy vas bélyegzőt s avval, talán kétszer vagy háromszor, erővel sújt vállára.

Deák Ferenc mozdulatlanul áll a felvont puskák között. Végig kell néznie a kegyetlenkedést, s a történetek után azt mondja a rablóvezérnek: „Én sógoromnak vendége vagyok, tőlem nem kért pénzt; az útra hoztam néhány* forintot, szívesen oda adom, amim van. Ne bántsa sógoromat. A rabló e szavakra még egyet sújt, azután Deák Ferenchez fordulva egyszerű hangon kérdi: Hogy hívják az urat? „Deák Ferenc vagyok”.

Hallotta-e Hajnal János híréti Deák mondja, hogy nem hallotta. — Hajnal János vagyok.

Miután Hajnal bemutatkozott, Deák Ferenc így szólt hozzá: János, ne kínozza azt az öreg embert. Nem szokása magyar embernek a kegyetlenkedés!

Sok pénze van annak!

„Vagyonos, de gabonát sem adott el, a gypjű is meg van még.” Hol van hát az úr pénze! — sa vasbélyegzőt félre dobja. Deák Ferenc mondja, hogy ő abban a szobában lakik, melyben őt először találták s pénze is ott van. Ezután bekísérik őket azon szobába és Deák Ferenc kinyitja nagy utazóládáját, szekrényét, az utazó bőröndből kivesz egy nagy fekete bőrtárcát s benne levő pénzét átadja Hajnalnak,

azután kiveszi magával hordott kis bőrtárcáját, s annak tartalmát is oda adja. — Két százasból és több rendszeren összehajtott tízesből és ötösből állott az összeg. Nincs több? — kérdi Hajnal.

„Nincs.”

Hajnal szemeit Deák Ferenc szemeire szegezi, de egyszerű hangon kérdi: igazan nincs több?

„Megszoktam azt, hogy amit komolyan mondok, elhigyjék, s még nem akadt ember, ki kételkedett volna szavaimban”, — feleie Deák Ferenc.

Eddig nem ismertem az urat — szól Hajnal — — nevét sem hallottam, derék ember lehet az úr.

Mióta e szobában tartózkodtak, nem volt reá szegezve fegyver, s fesztelenebben nézhető, mily gyorsan és ügyesen forgatta fel Hajnal ládája tartalmát, minden egyes tárgyat megérintve.

Mi ez? — kérdi — egy tollat tartva kezében.

„Egy arany toll” — hangzott a válasz. Deák Ferenc már akarja mondani, hogy elviheti; de eszébe jut, hogy ily megjegyzést nem való rablónak tenni és hallgat. Hajnal nézegette a tollat; soká forgatta kezében. De minek ez nekem? Én úgyse használhatom. Aranyból van? — kérdi — s az igenlő válaszra vigyázva, az asztalra helyezi a tollat.

Egy üveget találván, megkérdi, hogy mi van benne s midőn hallja, hogy fogfájás elleni szer mellényzsebébe teszi. Deák Ferenc megmagyarázza neki a használati módot. Miután mindent átkutatott, visszatérnek a cancellariába, leszedeti Osterhueberről a köteléket, de valami zajt hall, s kimegy.

Amíg kint jár, egyik társa elveszi Deák Ferenc aranyóráját láncostól, s midőn Hajnal visszatér, észreveszi azt társa kezében, ekkor

Deák Ferenc így szó] hozzá: Régi szíves emlék nekem ez az óra, János; jó és rossz időben hű társam volt: nehezen tudnék megválni tőle. Mondjon helyet, hova érte küldhetnek s a mint pénzhez; jutok, kiváltanám.”

Hajnal Deákra néz, majd kérdi társát, lia van-e órája. Van egy ezüst — hangzott a kedvetlenül adott válasz, s átadja az elvett órát. láncot Hajnalnak. Hajnal az órát kezében tartva, mérlegeli s nézi, azután föltekint: Hát szíves jószága ez az úrnak? — kérdi. —Hát nem viszem el. S átadja órát láncot Deák Ferencnek. Ezután indulni készülnek. Valamit elfelejtett, mondja Hajnal; s visszamegy Deák szobájába. Onnét visszajöve megmondja, hogy félóráig senki a házból ki ne menjen, s indulnak kifelé. Hajnal az utolsó. Az ajtóból visszatér még, s Deák felé tart. Kinyújtja karját, miuthán kezét akart volna fogni — de erre Deák Ferenc csak utóbb gondolt — oldalt megáll mellette, kézcsuklóját megragadja, megrázza, fülébe súgva: Ugye nem kegyetlenkedtünk?

Miután a rablók elmentek, Deák Ferenc szobájába tért vissza. Az aranytoll hiányzott az asztal sarkáról.

A rablók Szent-Lászlóról egy közeli szomszéd majorba mentek, s ott féktelen garázdálkodást vittek véghez. Ez alkalommal elérte őket a törvény keze: Hajnalt, mert kétszeres gyilkosság terhelé: felakasztották.

Osterhueber kocsiján távoztak, melyben ő gazdaságából tért haza. A lovakat nem fogták ki, s a kocsist a többi cseléddel együtt egy szobában zárva tartották, félóra múlva a kocsit visszaküldték.

Ez év május harmincegyedik levelében írja

nekem gyámapám, hogy három hét múlva Pesten találkozunk, s akkor majd elmondja a rablás körülményeit.

„Ti legalább most tudjátok, a hogy a rablás igazán történt.” E szavakkal fej ezé be az események elmondását, melyeket akkor följegyeztem, s azon megjegyzést tette még hozzá, hogy e rövid idő alatt úgy hallotta előadni a rablás körülményeit, hogy nem ismert reájok.

1864-ben monda nekünk Deák Ferenc: Andrássyra nagy szükség lesz a politika jövő kibontakozásában. Ha a kiegyezés megérlelődne, egyes kérdésekre nézve a király előleges jóváhagyása lenne szükséges. Az osztrák politikai factorokkal meg kell majd ismertetni a kiegyezés főbb pontjait. Mindezekre csak Andrásst tartja alkalmasnak, hivatottnak az ily missióra, mint senki mást a most élők között.

És Deák Ferenc ezen meggyőződése nem ingott meg utóbb sem. Éles ítélete mindenkor felismerte az emberek érdemeinek súlyát.

Gróf Andrassy Gyula nem hozott magával a múltból politikai „kedvenc” eszméket, nem szedte össze idegen könyvekből a doctrinákat és idegen államok kísérleteinek esetleges életrevalóságát, hogy azokkal hazáját boldogítsa.

Sok évet töltött Franciaországban, mint emigráns sokféle tapasztalattal tért is meg; ha adózott is bizannyal elismeréssel a francia nagy vívmányainak, erejének az akkori politikai nagy sikereinek, melyekre oly sokan elkábulnak, ha elismerését vívták is ki, azok mint sikerek, a francia politikai felfogás őt mégis hidegen hagyta.

Önálló esze független maradt magyar észjárásában, mely őt genialitása mellett ama ritka politicussá tévé, aki megérti, hogy a helyes politika első feltétele, hogy megtalálja a haza és nemzet történelmének azon láncszemét, melyen és semmi más egyébben, tovább lehet és kell építenie. Deák Ferenc politikája volt ez s gr. Andrassy Gyula magáévá tette azt; feltétlenül hitt benne s Deák Ferenc követője lett. E függetlenül maradása, mint külügyministernek értékes oldala volt ez éleslátású szikrázó szellemességgel bíró genialis államférfinek.

Ő — mint monda nekem — nem talált kedvet törvények csinálásában az ország szervezetének átalakításában. Őt a külügyek érdeklik. Az ország alkotmánya, törvényei, — azonkívül, hogy mint magyar embert természetesen érdeklik — csak akkor bírnak előtte különös érdekléssel, ha arról van szó, milyen helyzetet teremtenek azok az országnak a többi állam között. Ő annyira feltétlenül nagyrabecsüli Deákot — monda más-kor — hogy e mai politikai korszak kezdetétől fogva: ha komoly ügyben volt valami eszméje vagy komolyabb elhatározás előtt állott, melyekre nézve kételyei voltak: első alkalommal fölkeresé Deákot s kikérte véleményét s csak az nyngtatá meg őt. Ezen politikust választá ki Deák Ferenc arra, hogy a kiegyezés főbb „pontozatait a fejedelemmel megismertesse s némelyekre azok közül előleges jóváhagyását kikérje, melynek természetes következménye leend, hogy a fejedelem Andrassyt megbízza a bécsi tárgyalásokkal.” Ez idő alatt Deák Ferenc Pesten örködött a közhangulat felett, de nem kevésbé a bécsi tárgyalásokon, mert tudta a fejedelem, de tudták a bécsi politikai factorok is, hogy ő nem csak

alkotója a kiegyezésnek, de hogy bármily változás annak valamely pontjában csak azáltal kap értéket, ha Deák Ferenc adja hozzá jóváhagyását. Gróf Andrássy Gyula megbízott ügyvivője volt Deák Ferencnek, de nem teljhatalmú megbízottja s kell-e mondani, hogy a jövő nagy hírű külügyminiszter genialis ügyességgel vezeté e tárgyalásokat.

*

Évenként egyszer meglátogattuk gyámapámat újévi üdvözlésre. A tisztelgők seregének elkerülése végett az í újév utáni napok egyikén egy kis zöldselyemből horgolt erszényt fezők íam vinni. Az erszény két vége különböző alakú volt, hogy setétben is megismerhesse a pénz külömbözöségét.

Déli egyóra körül mentünk hozzá addig maradvá, míg ő ebédelni készült s arra számítva, hogy ily későn már senkit sem találunk nála, vagy legalább is nem lesznek sokan. E vágyunkat sohasem értük el, mert mindég volt több látogatója, kik egymásután távoztak s végre magunk maradtunk. Néha megtörtént ilyenkor, hogy benyitott gr. Mikes. Ő is az „Angol királyné” szállóban lakott.

Gróf Mikes János népszerű ember volt Erdélyben. Nem jött fel onnét ismertebb családból valaki, hogy őt föl ne keresse. Nagy ismerője az erdélyi, úgy mint a magyarországi úri családok krónikáinak, tradícióinak. Igaz, hű barát — mondja róla Deák Ferenc.

Megbízható, úri jellem. Milyen ideges lett, bennünket egyedül találva Deáknál. Rettegett alkalmatlan lenni. „Csak éppen be akart nézni, ha egyedül van” azután megy vissza. Napjában többször benéz Deákhöz — főként ha az

beteg — éppen sokszor. Bizalmas barátai Tutor-nak szólítják őt, mert kit szeret, arról gondoskodni, aggосkodni szokott.

Egy alkalommal Deák visszahívta Mikest és elmondott neki valamit, melyről tudta, hogy érdekli őt, s mit e reggel hallott. Máskor már az ajtónál volt, midőn utána szólt: Tutor! ha ebédre mégysz, szólj be öt perccel előbb. S ha én többször felugrottam, mondván menjünk, jön Mikes: gyámapám megnyugtató azon szavakkal, hogy Mikes pontos ember, elég ha egy perccel előbb távozzunk.

Gróf Mikes nagy ismerője volt az asszonyoknak, s csak egy bűne volt előttem, azt tartotta: asszonyoknak nincsen logicájok.

Egyszer többekkel Szalay Lászlót találván Deák Ferencnél a többi úr távozáván, Szalay maradt velünk, míg Deák ebédre ment. Midőn estefelé aznap hozzánk jött, szó volt reggeli látogatásunkról, s azt találtam mondani, hogy az ily nagy tudós hosszú időre unalmas lehet.

Miből következteted ezt*? — hangzott kissé szigorú hangon a kérdés. Keveset beszéltem felelém.

„Szalay nem bőbeszédű, de csodálkozott, megnyitit beszéltem. Ezt miattatok tette. S azután folytatá: Szalay ritkábban jött hozzám — nem vagyonos — rászorult munkájára. S munkássága olyan, amely sok olvasással, kutatással jár s ez sok időbe kerül. Vasárnap és ünnepnapokon rendszeren eljön. Sokszor már reggel nyolcóra előtt szobájában ül és marad, míg ő ebédre megy. Köznapokon is eljön, de ritkábban, s rövid ideig marad. Szóval órákat szokott vele tölteni. Gondolhatod — monda folytatólag — hogy annyi éven át előfordult az is, hosszabb ideig magunk vol-

tunk, nem jött senki. És mondhatom, folytonosan beszélgettünk. Alig van ember, kivel oly érdekesen, annyi élvezettel tudok beszélgetni, mint Szalay Lászlóval.”

Később engem megszállottak e látogatásainak izgalmai s csak akkor mentünk, ha gyám-apám hívott, megmutatni valamely ajándékot, mellyel tisztelői meglepték őt.

Mint múltak kedves emlékei ültek szobájában, naponként számosak s felhozok néhányat azok közül, kiket a közismeret legtöbbet föl-émlített.

Ott látjuk már kora reggel, nyolcórakor bizonyosan Klauzál Gábort. Kegyelettel tekintünk reá, ismerjük rendíthetlen ragaszkodását Deák Ferenchez. Ez volt minister! Az 1843-44-iki országgyűlési ellenzék vezére! Sem beszédén, sem alakján nincs semmi tekintélyes, de ez egyszerű külső alatt rejtve vannak egyenes tiszta jelleme, szigorú lelkiismeretessége, természetes észjárása. Szalay Lászlóról tudjuk, ritkábban jön. A munka tartja őt távol, de meleg érzelmeiben itt van ő, s marad szilárdan Deákhöz híven.

Szalay történetíró. Nem látni arcán gondolatok játékát. Komolyan ül az emberek társágában, s szemei mintha távolba néznének. Az idők múlásának hatalma: a homály — megtörik előtte, nagy tudása tanú ellenök.

Mindennapos Csengery Antal, e nagy olvasottságú, komolyan,... gondolkozó ember. Arckifejezése komoly, színe sápadt, vonásai szabályosak. Némelyek Catot ilyennek képzeltek. Mondják féltékeny Deák Ferencre — dicséretes féltékenység — ha igaz.

Többször dolgozott vele Deák. „Feliratai-

nak leírására, együttes átnézésére őt hívta fel.” Irodalmi működése becses irányú tiszta és világos.

Ott látni br. Wenckheim Bélát. Le chevalier sans peur et sans reproche. Magas, szép ember. Jót akaró és őszinte. Mint rég időknek bajnoka oraculumához, jó és rossz hírral egyaránt betér e szobába jóslatot vagy ítéletet hallani.

Szentiványi Károlyt — majdan a ház elnöke — szinte itt találjuk: rendíthetlen híven Deák Ferenchez. Kedves volt ő nekem és testvéremnek, mert emlékeztetett apámra utolsó éveiben.

Naponként ott van br. Eötvös József, s e látogatást nem teszi meg ritkábban minister korában sem. Arcán változó érzelmek tükröződnek vissza, mozdulatai idegességet árulnak el, lelkesülő. Költőnek hinnénk őt külseje után. Impressionabilis szép gondolatokkal, mind megannyi teher politikusnak. De ki tudná elmondani mindazok nevét, kik ide jártak naponként vagy igen gyakran.

A conservatívek közül is többen fölkeresték „br. Vay Miklós sokszor és hosszan jelent meg nála. A kezdet éveiben különös hosszasan.”

Nem felejtkezhetünk meg br. Kemény Zsig-) mondról, e szellemes emberről. Kutató ész, oldalú tudással. Finom aestetikus, psycholog regényíró s erősen pessimista politikus. Háromféle betegségben szenvednek a philosophok, a cinismus és az elsavanyodásban, s a harmadik betegség e kettő együtt. Kemény Zsigmondról philosophiájában a cinismussal határos kétely volt a baj, s megtörténik vele, hogy az erényt is hiúságnak veszi. Abban igaza lehet Stendhalnak, hogy L. kapitány

azért menté ki a vízbe fülöt, nehogy azt mondják róla, hogy ő nem nemeslelkű; oly tulajdonság, melyre hiú volt. De azért sok más vízbe *hiút ment ki* a nemeslelkűség hiúság nélkül. Br. Kemény Zsigmond modora élvezetes, nyugodt; közönyös hangon és arccal mondott szellemessége, humorral vegyítve jó hangulatba hozza hallgatóját. Évek során át naponként ő is látogatója Deák Ferencnek, a reggeli órákban.

Kemény cikkei lapjában a „Pesti Naplóban” Deák Ferenc politikáját hirdették, ihletet — sokszor eszmét tőle kapva. — De volt e, ki Deák Ferenc szobájából ne vitt volna el valamit szerte a hazába*? Politikai irányt, eszmét, becses jó tanácsot s mely nélkül ezek értéket vesztenek volna: Újra és újra a bizalmat tiszta jellemébe, esze hatalmába.

Deák Ferenc környezete, képviselői pártja *nemcsak az ő egyénisége által nyert* erkölcsi erőt, értelmi súlyt, de számosak a jelesek észbeli és erkölcsi emelkedettségben. Mégis — e széles környezet — politikában egyetlen eltérő vélemény hangosan kimondva hamar szerez pártot, nem zavarja-e meg Deák Ferenc számításait? Nem teszi-e súlyosabbá küzdelmét? S miután az ország alkotmányának a nemzet jogaiüak megvédésére szükséges eszközeiben tántoríthatlan, mert azokhoz mást tenni, vagy azokból valamit elvenni nem akarhat, nem zavarja-e meg nagy művének fejlődését? Képes-e utolsóig e vezérre hallgatni, s ha kell ingatlanul követni őt?

Az államférfi csak azt alkotja meg, mit a rendelkezésére álló körben megalkothat, — mondja egy neves történetíró. Deák Ferenc

szelíd és hatalmas fonállal, a szíves barátság szeretetével fűzi magához az embereket; lebilincselve őket értelme nagyságával, de egyetértésre, összetartásra, eléggé művelt, eléggé önzetlen tud-e lenni ma már a magyar! Le tud-e mondani kedvenc eszméjéről, nehogy annak fölvetésével vagy éppen erőltetésével káros hatással legyen úgylis súlyos viszonyok fejlődésére? Ki el akarja sütni fegyverét, a célt jól megmérlegelje; mert ha közben rombolást okoz: a célt rosszul vagy éppen nem éri el. Midőn Deák Ferenc nyilvánosságra hozza politikájának széles körű kiegyezési eszméit, óhajtáná: egyesüljön a két párt Deák-párt és határozati-párt, hiszen ez utóbbiak úgylis elfogadták múlt ősszel nyilvánított eszméit. A kiegyezés — monda — korszakot fog a nemzet életében alkotni, s csak akkor mondhatni ezt a nemzet akarata nyilvánításának: ha az országgyűlés legnagyobb többsége fogja azt magáévá tenni.

A két párt egyesülése külsőleg megtörténik, de Deák környezetéből többen ellene vannak, s a közös clubba járó képviselők nem sokára már külön clubbot alakítanak. Hasonló eszmét fölvethet egy államférfiú, de azt pártjától követelni nem szabad. Deák Ferenc ezen a jövőbe kiható óhaja ha nem valósult is meg a pártegyesülésre nézve: a „határozati-párt” magáévá tette az ő kiegyezésének eszméit. A politika — monda — országos közügy, s oly kérdésben, mely a nemzet sorsa fölött döntene nem venné magára a felelősséget, egyedül saját meggyőződését követni. Meg kell hallgatni minél több felfogást, a különféle véleményeket, megtanácskozni a fő kérdéseket: s ő csak akkor

és abban tudna megnyugodni, ha az ő eszméjében a többség véleménye összpontosulna: lánála jobbat senki sem tudna felhozni.

Mindenkor őszintén elmondá nézeteit s nagy múltja nem gátlá őt, hogy megbeszélje számtalan látogatójával, újra meg újra a fölmerült komoly kérdéseket. Soha nem capacitált, soha nem erőlteté másra saját véleményét, de a kérdéses tárgyat úgy vétó fel, oly természetes világításba helyezé, hogy szinte nem nyilváníthatott hallgatója más véleményt, mint amelyre Deák Ferenc előadása folytán önmagától jutott. Főurak, mások, ha külföldről visszatértek, Deák Ferenchez siettek, elmondani, mint emelkedik Magyarország súlya, tekintélye hatvanegy óta s az a nagy érdeklődés, melyet akkor maga iránt felköltött, folyton ide van irányulva s Deáktól várja a kibontakozást, a Magyar és Osztrák Monarchia megszilárdulását. Itt szükség van egy erős államra — Európa békéje követeli ezt.

*

Tekintete erőt fejez ki, könnyen válik nyájassá, meleggé, de keménnyé is és rideggé. S midőn beül hozzá az önzés kitudni véleményét, a némaságot némasággal viszonozza s ilyenkor arcán a kifejezés olyan, mintha gondolatai belső világába vonultak vala vissza.

Nem félté eszméit, bőven adott azokból, fölteve: hogy nyíltan kérdezték, vagy társalgás közben. Különben is az lévén nézete: „igen sokszor nem az a fő, hogy ki terjeszti az eszmét a közjó érdekében, hanem az mindég fontos, hogy az jól legyen terjesztve.”

Kifogyhatatlan volt argumentumokban, következtetései, találó mondásai nyíl gyorsan találta. A makacsságot észbeli hiánynak tartá.

Egyszer kértem őt, mondjon el valamit, szíves hangon válaszolá, hogy nem mondja. Anyám tréfásan jegyzé meg: Kérlek, mondd el, ne légy oly makacs.

„Csak korlátolt ember lehet makacs” — felelé komolyan. Ha nem akar valamit megtenni, arra komoly oka van és azért nem teszi. Soha sem maradt makacsságból meggyőződése mellett, hanem azért, mert azt tartotta, az ő nézete volt a leghelyesebb.

Alig van államférfi, kit hosszas nyilvános szereplése rideggé ne tett volna hitében az emberek iránt. Deák Ferencnél hiába keresnénk akár a hiú, akár a rideg érzelmeket. A bűvár a tenger mélyén ismeri a tenger szörnyeit, — de ő az igazgyöngyöket keresi — ágy Deák Ferenc az emberi kebelben a jót, a közhasznút kutató. Modora az emberekkel mindvégig egyenlő, s mi talán még több: mindvégig egyenlőn figyelmes hallgató. Megtanulja már áfjú korában az önfegyelmet, önuralmat. Lemondással jár az; gyakran okoz keserű fájdalmakat*, de ami fáj ma, az idő arra írt adand; s erős vért lesz az, védő paizs az élet támadásai ellen. A fegyelmetlen haragra lobban, s nyugalját veszítve, hibát követhet el. Deák Ferenc szigorú kötelességérzete és lelkiismeretességével, hideg meggondolásában is, de meleg érzelmeivel önzetlenül nemes igazságosságával (a magasan fejlett értelemnek e bizonyítékaival Spencer szerint). Komoly türelemmel csak sajnálatraméltó emberi gyarlóságokat, hibákat lát, melyeket elnéz, ha lehet: egyébként ilyenkor is szokott fegyveréhez nyúl: az ész erkölcsi erejének békítő szelleméhez; s a nyugodt meggondolás szózatával sújt vagy elnéz.

Egyszer Vörösmarty Béla, mint egész fiatal ember, dologban fölkereste Deák Ferencet, X. képviselőt találta nála. X. húsz éves korában megrovandó cselekedetet követett el, melyért a büntetést kiállta — de azóta sok óv múlt el és ez évek alatt nagy nélkülözésekkel küzködve, tisztességes keresményével tartotta fenn magát. Mikor most mint képviselő megjelent az országgyűlésen, a saját pártjából felhozták néhányan: hogy múltja miatt foghatnak-e vele kezét — de a felfogás hamar megváltozott. Deák Ferenc szívesen elbeszélgetett vele, s X. rövid idő múlva talán tartva attól, hogy mások is jönnek, bár csak reggel nyolc óra volt, felállt, hogy távozzék. Deák Ferenc szíves szavakkal fogott vele kezét s X. testvérem felé fordulva, tartózkodólag nyújtá felé jobbját, de hamar visszavonta azt; testvérem zsebeiben tartá kezeit, s meghajlással köszönt. Deák látta, hogy Vörösmarty Béla nem akart kezét fogni, s összevont szemöldökkel várta be X. távozását.

S a rövid csendet, mely azt követé: szigorú és erős hangja szakítá meg e szavakkal: „Nem láttál még embert?” Vörösmarty Béla lehajtott fővel hallgatott. S kis szünet után elbeszélé Deák Ferenc, mit emigránsoktól hallott, mily nélkülözésekkel élt X. Parisban, mint emigráns, még sem térve el a tisztesség útjáról, így ko rabbi hibáját helyrehozva.

*

Deák Ferenc 1803-ban született október 17-én Sőj törön, Zalamegyében.

Egyénisége oly kivételesen magában álló, hogy szinte természetesnek tetszik nekem, miszerint a Deák-nemzetség egy nevezetesebb tagjáról sem tudunk egész Ferencig. Elmerülve a

sokaságba, hihető azon kötelességek teljesítésének éltek a családi szokások és hagyományok szerint, melyeket a kor és viszonyok következményei rájuk rótak.

A többszáz éves nemesi címer: pajzson egy kar, kezében tollat tartva, könyvbe ír, s a felső bal sarokból a nap egy része' az író kéz felé veti sugarait — csak a tizenkilencedik században válik érdekessé, symbolikussá: amidőn tudni fogjuk, hogy ama címer tulajdonosa törvényt írt, amellyel a feldúlt hazából a jobb-lét hazáját alkotá, s az elnyomatás tétlenségének sorvasztó állapotából a nemzetet alkotmányos jogaiba hely ezé s a szabadságérzet a szabad mozgás és munka boldogító útjaiba vezeté. A Deák név eredete valószínűleg az íródiákból származott. Régi időben alig volt vagyonosabb nemesi ház, hol az íródiák hiányzott volna s valószínű, hogy a diák név utóbb is rajta maradt egyikén, másikon idővel Deákká változva át. A történelem többször fölemlít Deák nevet, több katonát közölök, de nem sokat beszél róluk. Egyik őse *egy* gazdag kereskedő leányát vette el, — kihalt ez a család — különben magukhoz hasonló közép nemesi családba házasodtak. Deák Ferenc nagyapja Deák Gábor volt, s ennek felesége, Ferenc nagyanyja, Hertelendy Gáspárnak volt egyetlen leánya: a szép Hertelendy Anna. Deák Gábornak és szép hitestársának — kiről regényes legendákat hallani nem minden ok nélkül — két fia volt. Az idősebb Ferenc, az ifjabb József, ki fiatal korában katonáskodott, utóbb visszajön a megyébe és típusa lesz az egyszerű táblabírónak és megházasodik.

A két testvér családja — Ferencnek Sibrik leány a felesége — nem igen látják egymást, de

az idősb Ferenc jóakaró és szerető testvér marad mind végig. Szép szál ember volt ez a József, katonás tartással — beszélte egy zalai — ki jól ismerte őt, egy-egy ünnepélyen sok a vendége, s szól a cigányzene. Anyja őt szereti, „ki nem akar meghalni, mielőtt elbúcsúzott a szeretett fiától. Egy egész hétig fekszik tetszhalottan, míg a külfországból megérkezik fia — így szól a legenda.” Nem így szereti Ferencet, ki szigorú természet, bár igazságos, kibén mély érzelmek lakoznak, talán nagyon is hatalmasak: majd meg fogjuk látni.

Anyjok bőven költekeznek Kehidán, vígan él és nem juttat a magáéból még katona fiának sem. Jobb, ha nem ad — írja Ferenc öccsének — ha az Úr-Isten engem egészségben megtart, fogadom, a még azon külső országokban katonászkodó!, valamint eddig, úgy ezután is nem hagyok szükségét szenvedni.

Erdőis Zalamegye Söjtör falujában lakott Deák Ferenc szerető szívével családjá körében. Róla már érdeklél kérdezzük: akadunk-e benne, s családjá tagjainak némelyikében olyan talajra, mely a nemes ércnek fölismerhető talaja, melynek értéke becses? Ezen Deák Ferencnek és régi középnemesi családból származott felesége Sibrik Erzsébetnek hét gyermeke volt, három kis korában halt el, s az élők között a legidősebb Antal, utána Josefa, utóbb Kiss Józsefné, s ezt követé Klára, ki Osterhuebernéjett, s utolsó volt Ferenc. Van egy kis kép, mely a söjtöri házat ábrázolja. Ezen képen a valóság szerint két ház látszik, egyik emeletes a lakóház, a másik a melléképület tőle balra; földszintes elől boltíves oszlopokkal, nyílt folyosóval. Egyszerű igénytelen épület; bár távol áll

a szépség az emeletes külsejétől is. Kívül szürkés durva vakolattal, egyszerűbben ama jómódú középnemesi házakhoz volt az emeletes hasonló, amilyeneket ma is számtalant látunk Magyarországon, főként felföldön, mert az alföldiek nagyrészt földszintesek.

E háznak is meg volt a „nagy szobája” vagy „terme”, mely kisebb curiákban is feltalálható s a söjtöri ház termék falait freskók fődtek, a család állítása szerint, azok a hét vezért ábrázolták.

Ezernyolcszázhárom október közepe felé a lakóházon valamit igazítani kellett, s e miatt a család, míg az elkészül — egész rövid időre a melléképületbe, a földszintesbe, mely nem is igen volt lakásra berendezve, költözött. E házban született Deák Ferenc, az alkonyat óráiban. Szüleinek utolsó gyermeke. Már felnőtt ifjú. serdülő leányok vannak a házban, ily későn érkezett a kis vendég. Nem hozott örömet a család körébe, — bánatnak, setét szomorúságának lett okozója: „Anyja meghalt születése után néhány óra múlva.

Atyja gyengéden szerette feleségét, s halála esete annyira lesújtá, hogy a szokatlanul gyenge kis gyermeket látni sem akarja. Vigyék a szomszéd faluba — úgy rendelé — a két öregasszony majd elpáholja.

A gyermeket még az este rossz kocsira tették s rábízták őt két öreg rokonra. Anyjáért a lélekharang neki búcsúztatója volt, búcsúztatója a szülői szeretettől, melyet soha nem ismert; e családi háztól, mely soha nem lett az ő otthona. A két öreg asszonynál öt-hat évig van. Nem ügyelnek reá; rossz gondját viselik. Közöny, önzés! Ki nem ismeri ezeket, mélyen, fájdalmasan?

Tud-e az önzetlenül igazságos lenni? E rideg környezetben korához való társak nélkül fejlődik a gyermek. Szelíd, gondos kezek nem simítnák rajta, ellentálló szavak nem vezetik útba — nevelődik önerejétől tanácsokat véve; s megveti alapját jövő életének — egészen egyedük Akarattal mégis találkozik s ha az nem tetszik neki, módját találja, hogy ellent állhasson.

Négy-öt éves lehetett, midőn egyszer egy világossárga ruhát akartak ráadni. Akkor non-kinknak hívták a kelmét, melyből készült. A sárga szín nem tetszett a kié fiúnak s mindent elkövetett, hogy reá he adhassák. Végre hosszas huza-vona után mégis ráhúzták; s Ő rögtön elfutott. Nem maradt soká. Kis idő múlva visszatérve diadalmasan kiáltá messziről már: Itt van a sárga ruhátok. Az új ruha szomorú állapotban volt: érett bodzával úgy bekente, hogy nem maradt rajta sárga folt.

Egész gyermekkorában, egy játékszert kapott, az is egy puska volt. De szerzett ő magának vesszőparipákat, kifaragta azok egyik végét különfélképen, sorba állítá őket, mint lovakat szokás és ezeken lovagolt naphosszat. Így kezdődött kedve a faragáshoz, nem unta magát soha, még gyermekkorában sem.

Élénk fehérbőrű, pirosképű kis fiú volt, világos szőke hajjal hat éves koráig. A családi élet felejthetetlen benyomásai elkerülték őt, alig tudhatott soha nem látott atyja haláláról, amely 1808-ban történt Kehidán, hova atyja családjával Hertelendy Anna elhunytá után költözött. Az atyja halála után a kis fiút magukhoz veszik a zárkózott, komoly Antal, ki ekkor tizenkilenc, húsz éves lehetett és az élénk Klára; ki nem lesz nevelője sokkal inkább szerető testvére.”

A két idősb kevés szavú, de szerető testvér között élt a harmadik még gyermek s építhető kora éveinek gondolatait.

Miután Antal elvégezte tanulmányait, részt vett az 1809-iki nemesi fölkelésben mint főhadnagy és nem sok idő, alig egy év múlva mint kapitány tért vissza, átveszi Hertelendy Györgytől, ki a kiskorúak gyámja volt az ősi birtokok kezelését, s öccsének egyik gyámja lesz s a megyénél alszolgabíró utóbb táblabíró, alispán és követ lesz.

Az 1820—23-iki években élénk szerepet játszik megyéjében s Zalamegye háromszor választá meg őt követének. Először 1825-ben s utoljára az 1832—36-iki országgyűlésre. Megyéje nagyrabecsülése küldé őt Pozsonyba s követtársai ez országgyűléseken mind végig nagyrabecsülésükkel tüntették ki. Kölcsey többször szól Deák Antalról s találóan jellemzi, midőn azt írja: „Deák Antal csendes komolysága férfiú. A Verbőczy által kijegyzett natio embere s a nagy néptömegre kedvező pillanatot nem vet.” Nem mondom én írja tovább, hogy minden előlülő Niczky meg Deák. Deák Antal azon kiváló tekintélyek egyike vala, amilyenek amaz országgyűléseken számosak voltak.

„Mint öt éves gyermek tanulja Ferenc a tűzhely lángjánál a betűk rejtélyeit. Kehidán már egy barát tanítja s ezután nem igen emlékezik tanulmányaira.² Az algymnasiumot Pápán végzé és a következő oskolákat Nagy-Kanizsán folytatja, az ottani kegyesrendűek gymnásiumában convictusban van. Convictor társai ke-

² „Kőszegen nem volt.” V. J.

vesén vannak, többnyire a megyéből valók. Négy évet töltött itt s mind végig első emi-nens. Bár ismeretesek e tanuló éveinek némely eseményei, elmondom mégis azokat.

Első időben volt ott egy egy pater Pius nevű informátor. A tanulók nagyon szerették őt, mert jó ember volt és feladványaikban néha segített is nekik, de Pius meghalt s utóda a szigorú és rideg páter Martinus lett, kinek azonban szigorúságát Deák sohasem tapasztalta.

Egyszer nem értette meg feladatát s bement hozzá: magyarázná azt meg neki. Martinus — a rideg és szigorú — átnézé a feladatot, azután nyugodtan felelé: Menj vissza, olvasd el. mégegyszer majd megérted. — Új átolvasás után ismét vissza ment tanárához, ki őt különösen kedvelte, s kit ő is szeretett, mert igazságos ember volt. Kérdésére Martinus ismét azt felelte: Csak olvasd el figyelmesen, meg fogod te azt érteni. Mdön harmadszor is vissza lett küldve, amint elolvasá rögtön megérté.

Értelmes gondolkozó ember volt az a Martinus. E növendék tanuló, háromszor beme-gy tanárához, nem tűri, hogy ne értse alaposan feladatát és ugyan az ő tanulóársai megérték-e ama feladatot, vagy hogy akadt, közöttük, ki nem érté; bement-e az megkérdezni a tanárt?

Később évek multán vissza fog emlékezni a gyermeknél előforduló pillanatnyi gondolat lustaságra, mert tapasztalni fogja azt felnötteknél is, kiknek némelyikénél ez annyira szokássá válik, hogy még akkor is, kérdeznek, ha már megértették a dolgot.

Voltak ott nagy labdázások, de ezekben Ferenc nem vett mindég részt. Komolyan vette

tanulmányait. Ha részt vett is a játékban, úgy látszik az élénk mozgás földerítő hatása sem felejteté vele még ez ifjú korban sem a mértéktartás határait. Tanulótársai őt hívják fel ítélkezni félreértések alkalmával és kisebb korban is már, ha civódást hall gyermek seregben, oda megy közéjük igazságot tenni. Tanárai kitüntetik, távol létekből őt bízván meg a tanulók felügyeletével, sőt néhányszor előadás-sal is.”

1815-17-et írhattak, midőn ezen előadásait tarthatta. Bizonyal ismeré már akkor a régi Görögország és Róma nagy alakjait. Kisfaludy Sándor bájos regéi száltak már s behízelegték magukat az emlékezetbe. A nemzet küzdelme hona nyelvéért, mely más nemzeteknek éltető ígyen tulajdona, miként hatott e fiatal tanulóra? Az élet lelkesülő korában?

Az ő kebelében mély és komoly érzés a hazaszeretet; hiszen tudjuk, hogy gyermekkorától fogva él benne a vágy a dolgok megváltoztatására.

A külvilág némely eseményeinek bizonyosan hírei behatottak a convictus falai közé nem sejtve senki által, hogy azon gyermek ifjú, kit tanárai és társai szerettek kitüntettek, kinek már közöttük tekintélye van, sorsát bár merre vezesse az élet, az emberek nagy sokaságában csak fokozni fogja maga iránt ez érzelmeket és hogy a haza ügye, e szent tárgya az ide csak gyéren beható politikai töredékeknek: tölti majdan fényes nagy pályáját.

Itt e convictus falai között, ez ifjúnak tekintélye volt, ami azt is jelenti, hogy ügyelt magára. „Mióta csak emlékezik, szerette a rendet, tisztaságot. Külső modora pedig? Az igazi

nemes érc otthona talajában is fölismerhető, de ha már kiemelkedett belőle előkelő értékben, teljesen mutatkozik, s minél nemesebb, annál nemesebben. A magas ész, nagy méretű látkörével mindig egyénileg mutatkozik s Deák Ferenc modora ifjú korában is egyszerű és természetes volt.

Nagykanizsai tanulmányait befejezván Győrött, hol szinte négy évet töltött, folytatá felsőbb iskoláit. 1817-ben november hóban ment oda, mint tizennégyéves ifjú a VII-ik oskolára, vagyis logicára és 1821-iki évi augusztusban végezte el a második jogtudományi tanfolyamot.

Nagy kereskedelmi város volt akkor Győr, de eleven életéhez nem kötik vonzó emlékek a fiatal bölcsészt. Jól van tanulótársaival, tanáraival, hiszen nincsen e ő jól most is, mint minden időben, jól fog lenni az emberek társaságával?

Tanárai kötelességtudó emberek. Egy-kettő többször elbeszélget tanítványával, egy másik tanárával néha sétálni szokott s évtized múlva mily kedves örömmel fogadja régi tanára vagy tanári igazgatója látogatását, ki egyébként az akadémiának is tagja volt; Czinár Mórét.

A phisica és chémia előadásait rendszeren hallgatta, ezt látva, egyik tanára figyelmezteté őt, menjen inkább a Bencések Lyceumába, ott megvannak az előadásokhoz szükséges eszközök.

Deák követé a jó tanácsot, hogy alaposabban tanulhasson s míg ott, hova előbb járt, alig volt hallgató, itt tele a terem. Jó tanuló itt is. Szokatlan kitüntetésszámba ment az, hogy magaviseletéből primae-classist kapott, de mit kétkedő mosollyal vehetünk: idegenszerűen be-

szelő tanára — a magyar nyelvből nem részesíté őt első osztályzatban.

Külső alakja ez időben széles vállú, erős csontozata, kifejlett izmokkal, bár nem volt kövér, erősnek látszott. Arca egészséges színű, haja keveset hullámos.

Deák Ferenc 1821 augusztusában megy vissza Kehidára mint végzett tanuló s ez év novemberében megy Pestre, elfoglalni joggyakornoki állását, a család egy ismert ügyvédjénél. Nem szeret Pesten. Három hónapnál tovább jnem igen időz ott egyfolytában, haza megy Zalába.” A censura letétele abban az időben, különösen a közép-nemességnél, a jó neveléshez tartozott. Deák Ferenc Pesten tette le az ügyvédi vizsgát. Jelesen. Királyi diplomája 1823.december 23-án adatott ki, s 1824 február 16-án Zalaegerszegen a megyei közgyűlés előtt ünnepélyesen nyilvánossá téve.

Ugyanez évben a megyének tiszteletbeli alügyésze, később az árvái bizottság elnöke, utóbb a megye táblabírája, surrogált alispánja, majd követe lesz.

A Zala völgyének szűkebb részein meglehetősen rossz a talaj, de hol a völgy kiszélesedik, jó búzatermő a föld. Itt áll domb oldalán a kehidai ház.

Az ősi birtokok közösen kezeltettek és midőn Ferenc huszonegy éves korában 1824-ben végleg Kehidára került, a testvérektől árendába veszi és így bírja azokat 1852-ig. E helyen tölte el ifjúságának legszebb éveit. Setét a kép, mely felvonul éber szemei előtt. Aggodalmas idők fűződnek fiatal éveikhez. Egy szomorú lapját olvasá le hazánk történelmének, melyben még a

siker, a jobbrafordulás nem adhatott megnyugvást; mindössze csak utat a továbbfejlődésre, erőt újabb küzdelmekre és meg fogjuk látni, hogy meg volt e nemzedékben az erő, hogy a fejlődés követelményeinek megfeleljen.

Ez évből indultak ki Deák első életére kiható elhatározásai.

„Elhatározza, hogy a közjó előmozdításáért fog egész erejéből dolgozni s ha másként nem lehet: azokat teljes erejéből támogatni, kik a közjó előmozdításáért küzdenek.”

A közjó ügyét fizetés nélkül fogja előmozdítani.

Ez elhatározásokhoz nem fűződtek jövőbe vetett fényes remények. Egyszerűek azok, mint egyéniségéből természetesen keletkezettek.

Valamely elhatározás súlyát az az erő adja meg, amellyel az majdan beváltva lesz. Egy hatalmas egyéniség elhatározásai ezek, ki a fáradhatlan küzdelmet a haza során javítani, a nemzet szenvedéseit kevesbíteni, a közjót emelni úgy tekinté, mint veleszületett feladatot, melynek hű és lelkiismeretes teljesítése az ő természetes kötelessége, nem pedig érdeme.

„Ez évben ismerkedik meg Vörösmartyval Pesten Zádor által, kit nem rég, egy óv óta ismert.

Körülbelül ez időben határozza el azt is, hogy nem fog soha megházasodni. Súlyosak az ország közviszonyai, a nyilvános élet, a közpálya személyes veszélyekkel járhat; tudja, hogy a családi élethez erős kötelékek fűznék — hátha nem tudná hazát és családot egymástól függetlenül teljes odaadással szolgálni.

Pedig ez időben találkozik egy fiatal leánnyal, kivel szívesen elbeszélget, ha társaságban

látja, sőt fölkeresi ő. Többször találkoznak s mindég szívesen van körében. De ez csak addig tart, míg észreveszi e szokatlan érzést, mert azontúl nem látja őt. Leküzdí ez érdeklődést s visszahúzódik. Az első időben még többször hallja, hogy a szomszédban időzött a leány, más-kor meg, hogy hónapokat töltött a vidéken, mondták, érette van ott, miatta jött oda; de ő többé nem kereste, sőt kerülte őt.”

Két év múlva így ír Vörösmartynak: „A szerelem kis istene csak körülöttem szőrogatta nyilait. Egy mégis mélyebben csúszott, megdöbentem először e véletlen eseten, de elhatározottságomat ismét visszanyerve, oly gyengéden, oly kiméivé vontam ki a vesszőt, hogy két esztendei távollét egészen begyógyította a sebet. Sajog ugyan most is még, kivált, ha vagy magam vagy mások azt véletlen az elevebb emlékeztetés által felvakarják, de a hideg meg-gondolás mindenkor lecsillapítja az újra felzúdult indulatot — s a levél vége így szólt: Ha foglalatosságaim hosszabb útra időt engednének is, inkább titeket, kikhez a barátság édes érzése csatol, látogatnálak meg, mintsem egy idegen leányt keresgélnek.”

Huszonötben Pesten jár Deák. Antal regéit akarja néhány száz példányban kinyomatni, s ez alkalommal írja Zádornak Vörösmarty: „Deák három hétig volt itt, sokat voltunk együtt s az idő igen kedvem szerint telt el.” Deák pedig ez év novemberében írja Vörösmartynak: „Ne véld, hogy rövid együttlétünk alatt, de jól megfontolva kötött barátságunk elhűlése okozta oly hosszas hallgatásomat, s csekély lustaságom miatt ne számlálj még azon mindennapi lelkek közé, kiknek a poharak között gondatlanul kez-

dődött barátság oly hamar elenyészik.” Nem is enyészett az el. Ez ifjúkori harminc éves barátságot csak a végzet hatalma törte meg. S míg 1824-ben a költő a haza jövője és jelen sorsáról álmodik, reményeit a múltak dicsőségéből merítve s erőre biztatva nemzetét, hős költeményt írt oly nyelven, milyenen előtte magyar nem beszélt, nem írt — addig a majdan Igazságos és egy államszervezet megalkotója: jaz ifjú Deák míveli földjét, ősi birtokát; vesződik a gazdasággal, melyhez nincs kedve, nem is járatos benne. Megismeri a jobbágy sorsát, sanyarú mivoltát, s az emberi nyomornak, de gyarlóságoknak is nem egy titkos forrását. Deák többször fölmegey Pestre évenként, néha hcszgzabb ideig marad, s e szokását utóbb is megtartja, mikor csak lehet. Megismerkedik Vörösmarty és Zádor írói körével, s melegen érdeklődik irántok. Könyveket, minél több újságot, irodalmi értesítést kivan leveleiben Vörösmartytól; az pedig a göcseji tájszólásokról óhajt általa egyet-mást megtudni.

Elmúlik ifjúsága anélkül, hogy zajosabb mulatságban szereplőleg részt vett volna, mégis nem lesz rideggé — szereti az emberek társaságát — jól van velők.

Szokásai egyszerűek, nem engedett meg magának egyéb szokásokat. Bort soha nem iszik — hacsak Vörösmartyval víg társaságban — mert hisz máséban nem mulatott — legalább fiatalokkal nem. — Borivás az, ha előtte is van egy pohár bor, de nem igen ízlel belőle? Nem emlékezik, hogy valaha pipázott volna, de azt tudja, hogy mióta Magyarországon szivar kapható volt, csak szivart szít.”

Akkor még a megyei élet a magyarnak az a köztér volt, mely az ország színterére a nemzet elismerésére, a világ figyelmére vezethetné a Jelest; onnét számára többé nem volt visszatérés az ismeretlenség homályába. E téren kezdé meg fényes pályafutását Deák Ferenc. 1827-28-beszélte nekem gr. Festetics György, László fia, a következőket: Keszthelyen gr. Festetics György fia, László lakott az időben. A kastély vendéglátó ház volt, s a házaikon kívül koronaörökösök, főhercegek, idegen előkelőségek voltak ott vendégül. Abban az időben Keszthelyen úriszékek tartattak időnként, s ily alkalomra közel és távolból jöttek be látogatók, ismerősökkel, ügyfelekkel találkozni. Ha volt e látogatók között előkelőbb ismerős, gr. Festetics megszokta azt hívni ebédre. Egyszer Deák Ferenc Keszthelyen lévén úriszék alkalmával, gr. Festetics meghívta őt ebédre.

Több vendég volt, s azok között két idegen: egy Braganca herceg és egy angol államférfi. A bemutatáskor a herceg néhány udvarias szót szolt, de az angol hosszasan beszélt vele, ebéd után pedig feltűnt, mily soká beszélgetett Deák Ferencel. Mikor utóbb mondták neki, hogy bár Deák még igen fiatal, de megyéjében máris nevezetesség, s nagy tekintélye van — az angol azt válaszolá: Nemcsak az önök megyéjében, de az önök országában leend nagy tekintélye. S éimondá, hogy ő nemcsak a magyar viszonyokról beszélt meggyőző világossággal, de az európai viszonyokat is csodálatosan ismeri, s társalgása nagyon érdekes; eszes és nagyon sokat tud.

Deák Ferenc szerette a természetet, kora ifjúsága óta, s ki tudja? — nem-e Zala erdei és völgyeiben megérlelt gondolatok hangulatának

visszhangja ama bánatos szavak majdan szónoklataiban, melyek többször felrezdülnek mély érzelmeiből. Tiszta mély érzésnek meg van a költészete, miért ne lenne meg a politikának is? Gazdag az fényes erényekben, fenkölt cselekedetekben. Mély kedélye volt. Forró hazaszeregetében jól látja, mily szegény a nemzet, még sem ígéretet fényes jövőt. „Tudja ő jól, hol rejlik e kincs: Jövő nemzedékek erkölcsi ereiben rejlik az. „Csak tőlünk függ, mert azt egyes ember, úgy mint nemzet, csuk önerejéből szerezheti meg.”

Látja, mily szabadok és hatalmasak más nagy nemzetek, s mily mély érzelemből fakadnak e szavai. „De a magyarnak mindezekből igen kevés jutott s mégis van az emberes keblében egy tiszta forró érzés, mely mindezen segítségek nélkül buzgón ragaszkodik e hazához, s nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak: ki szegény e nyomorultan szegény szenvedő hazát jobban ne szeretné, mint akármely fényes országát Európának.” E század első felében Zalamegye műveltebb nemességét az egyszerű patriarchalis életviszonyok és modor tüntették ki. Jó rokontartók, vendégszeretők, egyszerű háztartással, s ez egyszerűség nagyrészt sok értelmes észjárást és jó modort takart, Voltak azonban családok a megye északibb részén, a Zala völgyén és vidéken, melyekben a fönt jelzett tulajdonságok hasonlóan meg voltak, de házuknál már többet adtak a vendégszeretet mellett a külsőségekre és mindarra, mi vele jár. E körben nevelkedett föl Deák Ferenc és itt tölte ifjúságát s ezen közel és élénk szomszédos életben Horváth Muki, Batthyányiak, Csuzy, Csányi mind közelebb szomszédai Kehidának. Horváth

Muki felesége Inkey leány, kinek atyja még nagy vagyonnal bírt, míg az akkor Zalában élő Inkeyek néhányra már meglehetősen legazdálkodott. Horváthék nyílt házat tartanak, alig vannak vendég nélkül. Deák kétszer-háromszor átmegy hetenként, Csányi, úgy mint Deáknál, mindennapos vendég. E kellemes szomszédságban élt Kehidán Deák Antal és Ferenc 1842-ig, midőn Antal meghalt, s Ferenc egyedül maradt. Hogy a közös egyetértés meg ne zavartassék közöttük, amely mindkettőre kellemetlen lett volna: az a szokás állott fenn, hogyha valamit megbeszéltek s a felett eltértek nézeteik, nem tudták egymást meggyőzni: többet arról egymással nem beszéltek. így volt ez gazdasági dolgokban is avval a különbséggel, hogy miután először Antal, utóbb meg Ferenc volt távol mint követ s e szerint a gazdaságot az vezette, ki éppen otthon volt, nézeteltérés esetében annak a véleménye maradt fenn, ki a gazdaságot akkor vezeté.

1841-ben mégis megtörtént, hogy nyilvánosan ellentétes nézet merült fel közöttük. Váratlanul került tárgyalásra a megyegyűlésen a pásztorok lótartása. Antal kétszer is felszólalt. Ferenc csak egyszer szólt, de oly higgadtan, oly szépen, hogy távozásakor sokan meg éljeneztek és gratuláltak neki. Nekem gratuláltak, s ellenem szavaztak — monda Deák Ferenc. „Szótlanul mentek haza, de Antal otthon bocsánatot kért. Szavaira Ferenc is földerült, mert megszabadult nyomasztó érzésétől, melyet az eset támasztott benne. Antalnak ezen cselekedete kiváló emberre vall sokféle tekintetben. Deák Ferenc kért volna-e bocsánatot? Sohasem fog bocsánatot kérni. Mindég komolyan meg-

fontolja azt, mit nyilvánosan mond; ha pedig nyilvánosan vagy bár hol szigorúan szólna, valaki vagy valamiről: azt az mégis érdemelné.” Bár Deák Antal és Deák Ferenc körülbelül ugyanazon nevelésben részesült, nézeteik főként a közügyekben sokban eltértek. Antal belátta ugyan, hogy a jövőben a jobbágy során javítani kell sokban; de egészben még ragaszkodott a régi felfogásokhoz, tradíciókhoz. Deák Ferenc pedig itt látta idejét a jobbágy-kérdés mielőbbi megoldásának a haladókor szellemében. Értette a nemesség kegyeletét a családi és egyéb tradíciók iránt ott, hol az a közjó ügyét nem érinté, de ő magára nézve nem sokat adott reájok. Pedig e régi tradíciók között nevelkedett gyermekora óta, e szelleme a régi felfogásoknak kíséré e századot az első felében, csakhogy már megtámadva az igazságosnak hatalmas szóvivői e század nemzedéke? elsősorban Deák Ferenc által. Deák Ferenc középnemesi családból származott a főnemeseikkel egyenlő kiváltságokkal, míg e kiváltságok örökre megszűntek. E kiváltságok szerint a magyar nemes született törvényhozó vala, s ha ez nem is olyan magasztos, mint a régi Róma patríciusainak hivatása, kik ezenkívül született katonák is voltak, tehát a haza minden lakosának életét és vagyonát is védelmezték, mindazonáltal évszázadok hosszú sora tanúskodik nehéz küzdelmek árán hol karddal, hol kard nélkül szerzett bölcsességekről a hazai ősi jogainak, alkotmányának megvédésében.

*

Deák Ferenc 1832-ben májusban érkezett Pozsonyba, mint Zala követe. Antal is így óhajtá ezt, ő már beteges. „Küldök magam helyett, ki-

nek kis ujjában több van, mint egész magamban” — monda a derék Antal, az őt szívesen tartóztató s az ország legjobbjaiból kiválasztott követtársaknak.

Deák Ferenc megérkezése után másnap már felszólalt a kerületi ülésen. Fellépését az országgyűlésen nem jelző fényes szónoklat. Kezdetben sokszor felszólal; mindég röviden, pedig csak néhány hét múlva mond fényes szónoklatokat.

Nem gondol hódításra, de annál inkább a reá bízott feladatra. Egyébbel nem sokat tördök.

Napról-napra emelkedik iránta az elismerés, s ő, ki annyira bírt uralkodni önmagán, hamar vezére lett az ellenzéknek. 1835-ből így ír Pulszky Ferenc *Életem és Korom* című munkájában: „Deáknál csak egyszer voltam, hidegnek találtam, láttam ugyan, hogy ő az ellenzék feje, de Kölcsey volt a szíve.” Pulszky ekkor juratus volt Pozsonyban.

Pozsonyi életmódját érdekesen írja le Tóth Lőrinc, s követi szerepléséről következőleg ír Kemény Zsigmond: „Deáknak szellemi felsősége ritka szerénységgel párosult. Ő nyílt és őszinte modorú országglár lévén, minden tárgyról a baráti körben és az előleges magántanácskozmányokban részletes véleményt mondott. Esméi határoztak a kérdések fölött. Ő oraculum volt a négy falak között. Érette kedvenc eszméikről is lemondtak a pártszónokok. Deák úgy rendezte a párteljárást, hogy már a kerületi ülésben is az indítványt, mely sajátlag az övé volt, más tette és az eszméket s adatokat, melyek az ő gondolkozásának eredményei valának, többen használták fel a vitatkozások vezetésére. A szerep kiosztások által az individuálisokat nem

igyekezett hátraszorítani és örökké a szónokok legerősebb oldalait, legfényesebb tulajdonait engedé kitűnni.

Deák többnyire csak akkor nyilatkozott, ha a tárgynak új, s előre ki nem számított stádiumai tűntek fel, ha a parlamenti küzdelmek alatt a vitatkozás félre vezetett s az emberek sejték, hogy tévúton vannak, de az irányt nem bírták föllelni, ha végtére keserőségek támadtak és a kedélyeket lecsillapítani kellett, vagy a szavak vagy kérdések módosítása által.

E tiszta jellem, mely gazdag örökségét testvéri között megosztá újra és újra, semmi irigységet nem támaszthatott és lefegyverzé a rosszakaratot is. S ámbár az ellenzék rendszerint a világ minden parlamentjében fegyelmezetlenebb szokott lenni, mint a kormánypárt, — ámbár Deáknak soha követelései nem voltak és békével tűrt volna akárhány vetélytársat, mégis önzetlensége miatt oly tekintélyben állott, hogy az ellenzék egész erejével rendelkezett s minden inkább megtörténhetek, mint líogy gyanú alá jöjjön, ha némely eljárásnak indokait homályban tartotta. Deák akarja: ez elég volt az ellenzéknek midőn criticus pillanatok lepték meg a hazát.” Kortársai a régiség embereihez hasonlíták őt, ama jelentékeny és örökéletű nagy vonásaikhoz, melyek a régiektől örök példaként fennmaradtak.

Midőn a helyzet úgy kívánta, követi, utóbb képviselői állásában az országgyűléseken a legkeményebb igazságokat kimondja — világosan, zordan ha kell — minden időben. Oly időben is, midőn a politikai igaznak kimondása személyes veszéllyel járhatott. Szónoklataiban, de egyébként is — komoly ügyben — először tisztázza

a helyzetet, mert a kétest és a homályt nem szereti. Kimondja a lappangó igazat, hadd lásson mindenki világosan. Tiszteli mások jogait, nem akar senkitől jogot elvenni, de megkívánja hazája jogainak, alkotmányának megtartását; s amely ügy megsérti azokat, keményen sőt van eset, hogy az eljárás megalázásáig keményen bíraskodik anélkül, hogy személyt támadna. Logicájának ereje oly vaskézzel markol az ügy érdemébe, mely ellen nincs védekezés, mely előtt az ellenfélnek vagy meg kell adnia magát, vagy ki kell tértie. Kiérezni e kemény szavakból, hogy azok rendíthetetlen meggyőződéséből a közügy iránti köteleességérzete és forró hazaszeretetéből származnak, nem könnyelműen, nem megfontolás nélkül ejtve ki. S önfegyelme megvédi őt a hatások pillanat hevének kitöréseitől. Mily erővel küzdött a jobbagyok szabadságáért, jobb létéért! „Van a népnek — mondja — szívében egy édes ösztön, mely bár századokra szunnyadott, de örökre kialudni nem fog, s ezen édes ösztön a törvényes szabadság érzete. Neveljük a népet, ébresszük és tápláljuk keblében az emberiség szelíd méltóságának nemesebb érzeteit, javítsunk erkölcslein, fejtsük ki lelki tehetségeit s terjesszük a közértelmességet.”

Azon szép, a maga nemében egyetlen jelenetnek, miszerint a nemesség maga küzdött a jobbagyok mellett a kormány ellenében, s pedig nemcsak egyedül a visszaélések megszüntetése, de a nép teljes felszabadítása, s a közös teherviselés elveiért, e szép jelenetnek csak az 1832-iki éven túli időkben leendünk tanúi.³ A

³ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. Pest, 1868. 171. 1.

munka, mely az országos bizottmány rendszeres munkálatának nyomán készült, nemvala könnyű kivált a mi országgyűléseink szerkezete s tárgyalási módja mellett. Az úrbéri törvényjavaslat 1833-ban több üzenetváltás után a főrendekkel, királyi megerősítés végett Bécsbe küldetett,⁴ de a kormány elvetette a VIII-ik törvénycikkelyt, s a jobbágyok örökváltságát. Mély kedvetlenséget okozott ő felsége ez elhatározása az ellenzékben, vagyis reformpártban; sokan felszóltak, s Deák Ferenc így szólt egyik beszédében: „Kettős volt ezen úrbéri munkában a jobbágyok iránt kötelességünk: engedmények által tüstént segíteni a jobbágyok szükségein, de a jövőre is figyelmezve, egyszersmind önérzésöket az emberiség méltóságára emelni és kifejteni a kebleikben szunynyadó hatalmas erőt; az iparkodásnak leginkább szabadság és tulajdon által nevedhető varázserejét.” S így szólt más alkalommal: „Tulajdon és szabadság az iparkodásnak leg-hatalmasabb ösztönei, tulajdon és szabadság azon édes köteléked, melyek a polgárt legszorosabban kötik hazájához. A szorgalomnak két hatalmas rugója van: szabadság és tulajdon” — mondja ismét.

A kormány visszavető válaszában egy megnyugvó pontot találván indítványt tesz, hogy az szóról szóra beiktattassék a VII-ik törvénycikk 5-ik szakaszába, mert a magyar törvényekben nincs ennél szebb elv. A javaslatba hozott pont a következő: Ő felsége kívánja, hogy alattvalóinak mindegyike, tehát a parasztok is mind összesen, mind egyenként nemcsak földesuraik iránti viszonyaikban, de min-

⁴ Horváth M.: I. m. 373. 1.

den más részről is, minden önkény ellen védve, személyökben, vagyonúkbán biztosságban éljen. A kormánypárt részéről emelkedtek ugyan oly féle ellenvetések, mintha Deák indítványa ellenkezne ama végzéssel, mely által a VIII-ik cikkely el lön vetve, a többség azonban elfogadta azt.

Az V-ik törvényjavaslatot újra felküldi az országgyűlés a főrendekhez, kik azonban miután Ő felsége azt elvetette, most szinte megtagadták.⁵

Bárha a reformpárt nem érte el a maga célját, az örökváltság megtagadott; tagadhatatlan, az úrbéri törvény a módosításokkal is, jelentékeny javulást eszközölt a jobbágy állapotán.⁶ S ha már „az ellenzék az örökváltságot ki nem küzdhetette; oda fordítá törekvéseit, hogy kárpótlásul a ki nem vívhatott polgári jogokért, az úrbérieren kívül egyéb anyagi terheit könnyítsék a, jobbágyoknak.⁷

Ismeretes — írja Horváth Mihály 1834-ből — hogy míg egyrészt folyt a lelkes és heves munkálkodás, másrészt a kormány korteskedéssel igyekezett a reformmunkálatok sikerének útját vágni. A főispánok némelyike most gyakrabban tűnik el Pozsonyból s megyéjébe megy; a követek pedig rossz utasításokat kapnak a megyéből. A korteskedés annyira megy, hogy az ellenzék száma megcsökken. így nem alkothatnak semmi jót — mondja a reformpárt elkedvetlenedve: jobb lenne mindnyájoknak lelépnie. És talán meg is teszi e kétségbeesett lépést; ha azt Deák nem ellenzi, hatályosan

⁵ Horváth M.: I. m. 409. 1.

⁶ Horváth M.: I. m. 412. 1.

⁷ Horváth M.: I. m. 412. 1.

kifejtven a kitartás szükségét.⁸ És a követek helyesen cselekedtek, mert a következés megimitatá, hogy az ellenzék megfogyva is nagy hasznára volt a haladás ügyének.⁹

A közös teherviselés és örökváltság, kérdésében rejlett az eszközök legfőbbje, mely a nemzeti átalakulást elővarázsolhatja,¹⁰ s a reformok közül ezt ellenezte a kormány a legállhatatósabban, a szabadelvűpárt pedig heves kitartással küzdött érte. S 1839-ben szinte hősi elszántságba ment a reformpárt heves kitartása az örökváltság kérdésében, míg végre¹ az annyit vitatott kérdés oly erkölcsi erőre emelkedett, hogy semmi kétségnek nem maradt többé helye, hogy a jövő országgyűlésen törvénné válandik — írja Horváth Mihály.

Az 1840-iki országgyűlés javításainak „egyik legfontosbika a múlt országgyűlésen alkotott úrbéri törvények kiegészítése: a földesúr és jobbágy közti viszonyok meghatározása s emez sorsának javítása.¹¹ S ez országgyűlésről így nyilatkozik Horváth Mihály 1843-ban: A múlt országgyűlés szerencsés eredményeit a nemzet s kormány közti hosszas viszály kiegyenlítését mindenki méltán Deáknak tulajdonította.¹² Az 1843-44-iki országgyűlésen kevésbé haladtak előre a jobbágy kérdések, az ősiség eltörlésének elve s a jobbágyok örökös megváltásának elve már a múlt országgyűlésen ki volt mondva.¹³ Lezajlottak az örökváltság és jobbágykérdés

⁸ Horváth M.: I. m. 424. 1.

⁹ Horváth M.: I. m. 424. 1.

¹⁰ Horváth M.: I. m. 292. 1.

¹¹ Horváth M.: I. m. 165. 1.

¹² Horváth M.: I. m. 165. 1.

¹³ Horváth M.: I. m. 441. 1.

viharos évei, mert e kérdések fölött annyira megeredt a felfogás és közvélemény fönt és lent, hogy midőn 1847-ben e kérdések tárgyalattak az országgyűlésen, ezek fölött most nyugodt kedéllyel és leghamarabb jutottak megegyezésre, megállapodásra. Sőt már ekkor az történt, hogy az ősiség eltörlésére, melyet a reformpárt kezdeményezett — a conservatív kormánypárt vezére: Somsich Pál tette meg az indítványt!¹⁴ De hol vannak e törvényjavaslatok hősei, nagy alkotói — kik annyit küzdöttek érettök, fáradhatatlanok voltak és annyit aggódtak — mondhatni szenvedtek miattok? — Kölcsey máris a halhatatlanok örök álmát alussza; Wesselényi Miklós a hős martir — ki a jobbagyok védelme miatt börtönre vettetett, most visszavonultan él a közügyektől, elveszte mindkét szeme világát. — És Deák — hol van? — A nagyok legnagyobbika. — De nem, ne mondjuk ezt; mondjuk: a nagyok legszerényebbike. Deák beteg egy év óta, s most külföldön jár egészsége helyreállítása végett. S Klauzál Beöthy Ödön, Bezerédy István mind, mind távol vannak. Most térjünk vissza az 1839-40-iki országgyűléshez, mely nemcsak a védekezés, de a fejlődés, a felfogások világosabbá tételének országgyűlése is volt. Átlengte azt Deák tisztító s ha szigorú is, de méltányos és hatalmas szelleme. A haza, a nemzet jobbléteért küzdött életén át és e nagykérdések magaslatáról soha nem szállott le személyekig. „Mit nekem személyek” — mondja majdan. Egy Deák az ügy érdekében emeli fel szavát. A szólás szabadságának megsértése ügyében a megsértett közsabadság ön-

¹⁴ Horváth M.: I. m. III. 271. 1.

érzete és méltósága hallatszik ki nagy beszédeiből, de azon biztos értesülésre, hogy az elitéltek fölmentetnek, kiszabadulnak börtöneikből, beszéde engesztelékeny csillapító mindenféle békét hirdető.

Ezen országgyűlés bezárása után hinni lehetett, hogy kormány és a rendekben méltányosabb hangulat áll be, de, sajnos, ez nem így történt.

*

Deák szerette az edző mozgást szabadban, fiatal korától fogva több órát jár naponként, s talán innét van, hogy mozdulataiban nincs semmi nehézkesség, hogy még későbbi éveiben is egészen könnyen, hajol le valamit fölvenni. öltözködésénél soha nem szolgáltató ki magát, Testi erejét többféleképp teszi próbára. Elmegy korán reggel és folyton járva, evés nélkül, késő este tér meg, de a ' kimerüléshez hasonló érzést nem tapasztalt magánál, s kedélyét sem rontja meg az ily étlen hosszú járás. A reggelizés t, vacsorázást „korán elhagyta, utóbbit főként orvos tanácsára, kezdődő szívbaja miatt.

„Nem szerette, ha valaki sokat foglalkozik saját étkezésével. Ő csak azt kívánta, hogy az étel tisztán, egészségesen legyen készítve. Erre ügyelt, midőn Kehidán lakott. Ha vendég volt, meghagyta gazdaasszonyának, azt készítse, mit legjobban tud csinálni. így történt azután háromnap egymásután más^ós más vendége lévén, mindannyiszor pudding volt a tészta. Kíváncsian ennek okára, megkérde gazdaasszonyát s azon választ kapta: Egyszer azt tetszett mondani: Jó volt a pudding. Mindég későn feküdt le egy-két órakor, is fiatal éveiben ötkor kelt.

A késő lefekvést mindvégig megtartá, de a felkelés idővel változott. Erős phisicumú, félénk vérmérsékletű szenvedélyes „ember. Neki vigyázni kell Önmagára. Szeret napjában több órát egyedül lenni — gondolkozik — számotvet magával, s egy élet java részén, megtartja e szokást.” S^ az embert már teljes egyensúlyban látjuk, nincs nyoma gyarló szenvedélyeknek Kehidának bükkös erdeje! miért vagy néma! Miért nem mondod el, hogy az, ki annyit járt körödben — miként küzdötte le ifjan önvágyait, miként faragta gránit keményé a férfikor meggyőződéseit s az élet minden nehézségeiben, magán vagy közpályán, de mindenkor feddhetlen jellemét?

Hatalmas ész, nagy jellem! Hol van e kettő együtt ily arányokban?

Deák Ferenc vonzalmát barátai iránt, tetteit ügyeikben csak rég letűnt századok nemes példáinak baráti cselekedeteihez lehet felsorolni.

Szeretete Klára testvéréhez, Antalhoz mély volt és gyengéd s közelebbi rokonaihoz melegen rokoni. Jozefa testvérét és gyermekeit sokszor fölkeresé Pakson és „szíves vonzalommal viseltetett irántok. Mély kedélyének tanulságai ama számosak, kikhez meleg vonzalommal viseltetett, megszámlálhatatlanok, kiket szíves hajlammal tart jobb ismerőseinek. Barátait megválogatta. Ily barátság fűzte őt Vörösmartyhoz. Látjuk leveleiből, mennyi gyengéd szerettei gonddal halmozza el br. Wesselényit, mily meleg barátsággal viseltetett a hős mártír iránt. Ismerjük fáradhatatlan, s mindenféleképpen hatalmas munkásságát Wesselényi pörében.

Deák Ferencet sok olyan érdeklí, mi másnak

figyelmén kívül marad, s mint a vas, ha egymáshoz fenjük élessé válik, úgy köszörülődött, élesedett érdeklődése és emlékező tehetsége, de ítélete is. „Deák olvasottsága széles korú vala, mint nem is lehetett más — monda nekem Gorove István — de egyéb nagy tulajdonságai mellett emlékező tehetsége volt egészen rendkívüli. Deáknak elég volt valamely könyvet, irományt egyszer elolvadni, hogy évek múlva is emlékezzék azok részleteire s megtudta mondani, mit miben hol olvasott, sőt képes volt felütni azt a helyet, melyét évek, talán sok év előtt olvasott.

Természetes, hogy ily emlékező tehetséggel számtalan verset is tudott, de főlemlíteni belőlök a régiektől a jelen korig, sőt néha-néha jelentéktelen versekből is — csak a jellegzetes mondásokat, néhány verssort szokott. Zalán futását még a negyvenes években is tudta könyv nélkül elmondani. Nem ismert olyat mást ki az egészzet tudta volna; de a követek közül többekről tudja, hogy az első éneket könyv nélkül elmondták.” így volt ez Tacitussal, a régi és új classicusokkal, a régi Róma és Görögország bel és kül szervezetével, az újabb kor történelmével. Sokszor beszélt nemzetek szokásairól, egyes eljárásról, felfogásáról s azon emberekről, milyenek mindenütt vannak, de erkölcsi jóra valóságuk s műveltségök foka és számuk nagysága határozza meg a nemzetek erkölcsi erejét, kiválóságát.

Erős kapocs és derült napok szerzője az ifjúkori barátság, ha rokon elemek egyesülnek. S önkéntelenül merül fel a kérdés: hogy Vörösmarty és Deák Ferenc, a hazának e két gondviselésszerű jelensége, volt-e hatással egymásra? Jellem mint Deák — magából fejlik ki,

nem vesz fel magába idegen elemeket. Mi jeles benne — meg van az eszének tárházában, s nagy tulajdonainak kincseiből szívesen ad másnak, neki bőven marad. De sokat olvas türelemmel, kitartással. Akar tudni s a mit tud: azt jól akarja és alaposan tudni. A költő is kész ember, már 1825-ben jelenik meg Zalán futása, sokat olvas, Zádor szerint éppen ez évben a világirodalom számos műveivel ismerkedik meg. Deáknak is Zádor szállítja Shakespeart s egyéb műveket. Ah — de nem az olvasmányok teszik ki a jelest. Az egyén a minden, az egyedüli vonzó csodás hatalom, melyből kisugárzik az erőnek sokféle alkata, az arányok mérése, összhangja, melyben a gondolatok forrása rejlik s életre hozza a lélek lángszikráit. Az olvasmány csak eszköze a jelesnek, ital a szomjazónak, egy gazdag tárháza az ember történelmének, melynek tulajdonosává lesz, melynek eszmei és tényeiből művében, a hol jónak látja, képet vetít, hogy könyvebben megértse őt az, kihez minden művében beszél: az ember.

Vörösmarty előtt mesterkélttség (affektatió) állott színtelen nyelvünkkel szemben. Ő tanítá meg korát, miként kell banni a szavakkal, mint adhat a szó elhelyezése súlyt, jelentőséget.

Nemcsak igazgatá a nyelvet, de előszedé a homályban tespedő, a nem használt szavakat s meglepetve ismerünk reájok; annyi báj van bennök, máskor annyi erő:

Apám teremte meg azt a nyelvet, mely többé nem szorul idegenre, ereje mindenre kihat. Salonban természetes, nem kell feszélyesnek lennie, hogy finom legyen. Ha palást kell az erőnek s a diplomata egyaránt simának, hajlékonynak ismerik és a szónok nemes nagy gondola-

taít, nincs az a nyelv, mely több erővel, több szépséggel tudná kifejezni. Kemény, ha nem akar durva lenni, zord, ha büntetni akar, de midőn a szív érzeményiről szól dala: bájos zenévé lesz szava, gyengéd, mint a húr rezgése, s tiszta, mint a madár éneke. Van benne méltóság-érzete, s szíveket rendít nemes egyszerűsége. Hős költeményeinek nyelvezete keleti pompában ragyog, s e nyelvezet ereje méltó kifejezése az ősmagyar hősi bátorságának, kemény akarat-erejének.

E költő, kinek szelleme csak a magasban érzé honn magát, volt Deák Ferencnek ifjúkori legkedvesebb barátja.

Mindketten meleg s mély kedéllyel bírtak; élces, derült kedéllyel, s kitűnően tudtak élceket, anecdotákat elmondani. Egyes anecdotát barátai úgy ismerik, ez Deák anecdotája, ez Vörösmartyé.

^ Deák Ferenc volt a kifogyhatatlanabb éléiben, Vörösmarty társaságban elhallgatott néha: elgondolkozott. Vörösmarty egy évre házassága után 1845-ben meglátogatja feleségével Deákot Kehidán. Kéri, legyen neki barátja, tegezzé őt — se tiszta barátság Deák és anyám között mindvégig megmaradt.

Tíz nap időztek Kehidán. Nagy sétákat tettek, majd naponként kikocsiznak a vidék különféle irányban, nem négy-lovas hintón. Antal még azon járt, míg Ferenc csak kettőn. Folyton szabadban időznek, labdáznek s más, többféle, előkelőbb házaknál akkor divatos szabadba való játékokat játszottak. Sétáik alkalmával többször betérnek a „Bükkösbe” s e séták kedves emlékekhez fűződtek. Az étkező asztalon minden nap

virágdísz: szép rózsák, a nem nagy kert egyetlen virágai.

Anyámat naponként rózsza-csokorral fogadá Deák. Mily tiszta, rendes volt a ház, a kert, s az udvar tájéka! A mosott padló mindég hófehér és este, midőn a szobába térnek, a nagy kandallóban egész hasábfák tüze égett. A kandalló körül kényelmes karosszékek, s a szoba két falát elfoglaló könyvszekrények, pipaasztal s még más bútorok képezték a lakószoba bútortatát. Apám és anyám még egyszer voltak Kehidán, ekkor Béla testvéremmel, mint kis fiúval. Deák Ferenc előtt többször beszélt anyám Kehidáról, az ott töltött szép napokról; mint fönt is leírtam. Elmondá, mily figyelmes, kedves háziúr volt Deák. Leírta a zalai életet a múltban, a kehidai házat, tájékát, s Deák hozzátéve: hogy a föl járó út mellett egy darab régi falról azt állíták, hogy az a kehidai régi várnak megmaradt fala, vagy omladék volt. Leírta anyám a Zala völgyét, a „bükköst”, hol annyiszor sé táltak. Nem messze a háztól volt e kis erdő, harminc-harmincöt hold. Valamikor nagy bükkös erdők voltak ott, onnét kaphatta e kis erdő az igényes nevet. Fáit nem tévé tisztessé az ősi-kor, de azért árnyékosak azok és nagyok s vad-rózsa- és kökénybokrok szegik széleit. Nem hasonlít a régi Itália vagy újabb kor díszkertjei-hez, mégis, amint az őszi nap átszűri arany sugarait fáinak lombsátorán, s zöld gye pjén galyak és levelek árny és fény táncai lengenek, én csak varázsát látom ez árnyékos helynek, midőn ők hárman ide betérve, a tiszta barátság vonzalmának derült kedélyével töltik el a múltó idő rövid perceit. Múlik az, de nem törli el a kedves napok drága emlékeit: vissza-vissza tér-

nek azok felejtethetlennül: ez egyetlen módon állva bosszút az időn, sokszor oly kegyetlenül gyors futásáért.

A budai hegyek között, a „Szép Juhászné” közelében terebélyes fa áll, egyszerű pad van alatta, s ott szokott Deák Ferenc órákat tölteni velünk. Itt sokszor beszélt a múltakról, ifjabb koráról. Lassan beszélt ilyenkor, mintha távoli évek ködéből bontakoznának ki emlékei. Nem írja le évek történetét: de egyes körülményeket, eseményeket, emberek jellemvonásait.

„Érdekes alak Csányi László. Eszes ember, bár voltak néha gondolatai, melyekből nem lehetett őt kimozdítani; tiszta szándékú, becsületes Jellem. A jó szomszéd. Meghitt barátom volt — folytatja Deák Ferenc — s alig volt nap, míg Csányban lakott, hogy át ne jött volna Kehidára.

De jött idő: az 1843-iki követválasztások izgalmas, setét napjai, melyek elválasztják őket s megtörik a régi barátság bensősége. Halad az idő, vele jön a meggondolás: Csányi hosszú idő múlva Kehidára megy. A néma kézszorítást a régi szíves hang követé, de közöttük nem lesznek szóvá téve a választások napjai. Eljön a többi is, bocsánatot kérnek. Hajh! de más ez. Nem a régi élet.”

A szívig ható nehéz napok után Deák Ferenc újra fölveszi a munka fonalát, eljár, mint előbb, a megyegyűlésekre, először a régi társak nélkül, majd lassanként ők is visszatérnek s egy időre csillapult kedéllyel küzdenek Deákkai együtt; sikerre hozni a megyében az adózás igazságos ügyét.

*

Míg Deák Ferenc Kehidán lakott, kivéve az utolsó tíz évet, eljár néha jobb ismerőseihez,

rokonaihoz. S évenként egyszer elment Szigligetre, Edericsre és a Balaton vidékére. Itt zavarta meg egyszer sétáját egy bival-bika. Szigliget és Ederics között a Balaton partjától északnyugatfelé széles völgy húzódik s a völgy két oldalán nyúló dombok lejtőjén egy-két falu és úriház látható. A völgy medrét gazdagon zöld pázsit fedi, s elvadult ménesek és gulyák lakozóhelye majd egész éven át. Ezen a rétségen ment át sétára Deák Ferenc Edericsről Szigliget felé, rokona gyermekeivel. Túl jártak már a völgy közepén, midőn észreveszi, hogy egy távolabb gulyából kiválik a bival-bika, s gyors futásban, néha felszökelve — feljök tart Deák körül néz: hova lehetne a gyerekeket rejteni. A réten sem fa, sem bokor nincs, de van egy árok a közelben, sekély és széles, s azon egy elég nagy híd. A bival, bár messze van még: egyre közeledik. Deák megállt szemben vele és csendes hangon szólt hátra a gyermekeknek: menjenek a híd alá, ott biztonságban lesznek.

Botjára támasztva egyik kezét, szivarját szíva, állt Deák mozdulatlanul; szemeit a közeledő állatra szegezve. A bival feltartott farkkal mindinkább közeledik, már csak néhány ölnyire lehet. Egyszerre megáll. Két első lábát előre a földbe fúrja: így nézik egymást szemben jó darab ideig, azután a bika lábai reszketni kezdenek, majd lassan visszafordul s hasonló lassú lépésekkel tér vissza a gulyába.

Deák Ferenc még jó ideig maradt helyén soká kísérve szemeivel az állatot; de az vissza se nézett többé, csak ment a maga útján.

Deák Ferenc fáradtan tért vissza, ez a néma küzdelem kimerítette.

A negyvenes évek a meglepetések korának mondhatók. Eddig az ellenzékét eljárásában Deák vezérletével a kérdések sikeréért a szívós küzdelem, a jogos igazság védelme s az erő nyugalma és méltósága jellemzé — ez évtized elejétől fogva új hang és modor vegyült e fenkölt harmóniába — idegen hang, mely szavakba foglalva személyeskedés, gyanúsítgatás lett s a jóindulat köntösében járt és kelt, míg végre a világesemények hazánkba is betörő áramlata évtizedek legforróbb vágyait s munkásságának sikerét hirtelen megérlelve megvalósítá azokat, míg másrészt a forradalom tajtékos hullámai mindent felborítottak. Talán örökre, ha a gondviselés áldásos keze e nemzetre nem árasztja jótéteményeit. Mint tagja a büntetőrendszer választmányának, Deák 1841. végén érkezett Pestre. Az ifjúság nagy fáklyás menetet rendezt számára s a szónok szavaira válaszában Deák többek között ezeket monda: „Ha nemzetünk-hibája eddigelé az vala, hogy lelkesedésben bővelkedett, de a cselekvés órájában nélkülözte a hideg megfontolást, nélkülözte a csüggedhetetlen fáradozást, mely nélkül sikert érnem lehet; itt az idő a fogyatkozásból kitisztulni. S e komoly megfontolás egyik legszükségesebb szövetségese a türelem egymás özemélye, egymás vélekedése iránt, mely ismét úgy tetézhet, ha kerüljük a gyanúsítgatást, mint amely akár az egyik, akár a másikféltől ered, s a legundokabb, legocsmányabb vétek a haza ellen. Kerülje ezt egy rész úgy, mint a másik.”¹⁵

S így szólt ez időben más alkalommal: „Nem indulattal, nem indulathoz kell előadni néze-

¹⁵ Kónyi: Deák Ferenc beszédei. I. 469. 1.

teinket.” Megannyi bölcs szavak! Mégis bár senkit sem tartottak magasabbra, mint Deákot, ne kérjük, hogy volt-e, ki nem érté meg őt, vagy hogy éppen nem akará ő megérteni. Bölcseséggel párosult türelem jó célért a kivárni tudás ritka nagy érdem. Előhívója az a körülményeknek és az ember jó és rossz tulajdonságai és célzatainak. S amit nem érinthet a vád mi csak sejtelem, s gyanú: a rejlett szándékokat felszínre hozzák azok azt, s csak azután lehet érdemök szerint elbánni velők. Vannak, kiket csak erős lecke tanít meg türelemre, lehet, jön idő, melyben a közjó és az ország hasznát veheti e leckének.

Deák követválasztása 1843-ban oly szenvedélyeséggel folyt le, hogy véres verekedés, sőt ember áldozat is történt. Okot, de főként ürügyet a korteskedésre a nemesi nem adózás szolgál tata, melyet Deák szégyennek tartott a nemesiségre nézve, s kijelenté, hogy csak azon esetben vállal követséget, ha megyéje a nemesi iijemadózás (subsidiium) eltörlését adja utasításul. A nemadózás megbukott, s Deák nem vállalt követséget. Sok megye lett volna büszke, ha őt követének választhatja, de ő kérte barátait, oda hassanak, hogy őt sehol meg ne válasszák, mert csak kellemetlen érzésnek volna kitéve, ha megválasztva magának a megyének mondana le. Ezután többször meg^rálásztja őt Zalamegye, de ő nem vállalja el a követi állást és több éven át nagyrészt a megyében hangzanak fel beszédei, nagy felszólalásai, körlevele.

A negyvenes évekkkel egy más szellem vette kezdetét, mely mindinkább tért foglalt, míg elérkeztek az 1848-iki események. Az 1843-iki

országgyűlésre sok teendő várt, sok törvényjavaslat is maradt befejezetlenül a múlt országgyűlésről, s Deák Ferenc országgyűlései főleg az utolsó után, melynek munkásságán legfeltűnőbben meglátszott egyéniségének hatalma, s mindenek fölött önmaga sokféle nagy tulajdonságaival: a siker reményéhez táplálékot nyújtottak, s csoda-e, ha ez országgyűlés elé túlszigázott várakozással néztek, melyeket az nem váltott be, mert talán semmi esetben sem válthatott volna be.

Deák Ferenc nem szerette a védegyelet eszméjét, de ha már megindították: nem szabad annak szégyenteljesen megbuknia; pártolni kell tehát. Szt.-Gróton beszélt az eszme védelmére.

Ez évben tartatott meg a gyár alapító társaság nagy közgyűlése, sokféleképpen izgatott és szomorúan tanulságos befejezése. Izzók a kedélyek! A bizalmatlanság, gyanúsítgatás egymás iránt nem akar csökkenni, a pártárnyalatok sem fogytak, meg. Mily látvány lehetett ez Deák Ferencnek! E féltékenykedésre gúnnyal írja Szalay: „Municipalis rendszer és felelős kormány együtt és egyszerre. Sokért nem adnám annak tudását, melyikünknek fejében fogamzott meg először ez eszme. Mondhatom érzékeny veszteség a matematika. Máskor így ír: Ha valakinek, nekem is fendobog a szívem a haladás zászlajának látára, s forrón óhajtom: lobogjon az gyülpontul még számos évekig azon egyszerű nagysággal felkészített férfiú kezében, kiébe azt egy ország helyezé.

Megszállott a honvágy — mondja másutt — mert Zalának tőzsomszédságában voltam, s

mert lelkemben erős óhajtás ébredett meglátnom a férfiút, kit első ifjúságában szeretni és tisztelni tanultam, kit évek óta nem láttam, s kit szeretni, tisztelni fogok, míg élek.

Több lapokban olvastam, hogy ő egyben másban, veletek egyet nem ért, a közlők talán azt hitték, hogy ergo, mindenben egyet ért velők. Jó éjszakát.” így ír fiumei leveleiben. Bár mily magasfokú a tisztelet a közelismerés Deák Ferenc iránt: az ő folytonosan hangoztatott békés nyilatkozatai ellenére, az általános szellemi kavardás az eszmék lázas fölvetése, vitatása s még egyéb: nem engedé a kedélyek csillapultát, s midőn ez évben 1845-ben egy ellenzéki Program eszméje merül fel, s néhányan fölkeresték őt Kehidán vele azt megbeszélni, s őt annak megírására felkérni: Deák Ferenc megtagadta azt bőven előadva okait, a létező viszonyokat hozva fel, amiért nem hiszi, hogy minden pártárnyalat belenyugodjék egy ily programúiba.

Deák Ferenc a politika e zajlása alatt is maradt a régi. Látja közelegni a veszélyt, de a siker reménye nélkül is tud ő küzdeni. Őt nem ingatják meg szilárd meggyőződésében hullámok csapásai. Nem fagyasztja meg kedélyét az emberi gyarlóságnak hidege — de mélyen — fájdalmasan mélyen elszomoríthatják azon tünetek, melyek az országnak bajt okozhatnak.

Rideg, hol úgy tartja helyesnek, de éberem figyelni a nyugtalan eseményeket és hallgat, ha úgy hiszi, hogy hallgatnia kell. Kész a munkára, bár csak ott, hol a közkívánat hívja őt fel — és csak akkor — és marad a valónak egyrészt öntudatos, másrészt öntudatlanul rohanó árájában, mely minden oldalról körül veszi őt is — biztos erővel magas spherájában haladva a

maga útján kiolthatatlan fénnel, melynek csodálatos ragyogása oly magában álló. Deák Ferencet negyvenhatban egy komoly és hosszas betegeskedés szállotta meg, lehangoltság, idegesség voltak kísérői, s ez utóbbi annyira fokozódott, hogy egy levél megírása kimeríté őt. Most már a megyegyűlésekről is visszavonul, s betegségében kedvetlenül egyedül találják őt fölkereső barátai. Negyvenhétben tavasszal Pozsonyba megy orvosához és onnét Pestre küszült. Fel is megy. A két év előtt kifejlett véleménye sok mindent megérlelt, s júniusban összeállítá az ellenzék Programját oly módon, hogy most minden pártot kielégített.

E nyáron három havi útra indult, egészsége helyreállítása végett, útítársai voltak: orvosa Attomyr, annak felesége és egy fiatal orvos dr. Wurda. Abban az időben divatos volt a homeopathia. Attomyr ügyes, Wesselényinek is orvosa volt. S Deák Ferenc utóbb is aconittal gyógyítá meg kisebb hüléseit s csak midőn az nem használt, hívatta Kovácsot.

Utazásából hazatérve, már októberben ismét megjelenik a megyegyűlésen, javult ugyan, de még nem helyreállott egészséggel, s midőn 1848 elején gr. Batthyány Lajos, br. Wenckheim. Bélát és Tolnai zalai követet leküldé Kehidára, hogy Deákot kérjék fel a követség elvállalására s ugyanakkor a főrendek és követek közül számosan intéztek hozzá levelet, melyben kérték, hogy közöttük mielőbb megjelenjék Pozsonyban, mert szükségök van reá. Deák Ferenc bár orvosa tiltá a munkát, hosszabb nyugalmat ajánlott: elfogadá a követséget, melyről ösuzy már előbb megküldé lemondási levelét Horváth Mukinak, azon meghagyással, hogy azt — ha

Deák Ferenc vállalna követséget — a megyéhez haladéktalanul benyújtsa, s így helyette más követet kelljen választani; vagyis: Deák Ferencet. Deák Ferenc látta a bajt, a veszélyt a hazára és fölment Pozsonyba.

Deák Ferencnek oly varázsa volt az emberekre, hogy minden időben azok keresték őt fel, nem pedig ő azokat. Szobája nem csak 1854-től fogva lett gyűlhelye a művelt Magyarországnak, de így volt ez a negyvenes évek elején, midőn hosszabb, rövidebb időt töltött Pesten. Így volt ez 1848-ban is, midőn már hiányzott onnét Kossuth.

Itt nem hangoztak fel a heves viták, mint felzúdultak abban az időben magánkörökben is, de ha egyszer-kétszer megtörtént nála is élesebb kifakadás, Deák ilyenkor is higgadt maradt.¹⁶

Ismeretes szereplése a forradalom alatt s lelkét tükrözik vissza ez időből levelei sógorához,¹⁷ s az a néhány nyilatkozat, mely ismeretes ez időből.

Egyféle küldetést fogad el: a béke küldetését; ilyen volt küldetése Windischgrätz hercegéhez. Csengery híven írja le e részleteiben is érdekes¹⁸ eseményt. A küldöttség utazásának csekély részlete a következő: Az első éjjelt Martonvásáron töltötték, egy fűtetlen szobában, de különben sem nyughattak volna, mert hajnalban azon hírrel verte őket fel a háziszolga,

¹⁶ Anyám beszélte Deák előtt. Vörösmarty Ilona.

¹⁷ Kónyi: I. m. II. 127. 1.

¹⁸ Kónyi: I. m. V. I.

hogy: Itt az ellenség. A hír vak lármának bizonyult, de a kora idő dacára nemsokára kocsikba szálltak újra keresni az osztrák tábornokot.

Erős hideg volt, a távolabb vidék fehér ködbe veszett; jól beburkolva bundájába, botját a kocsi mélyébe szúrva, két kezét a botfején keztyű nélkül tartva — pedig mondják 26° R. hideg volt — ült Deák Ferenc a kocsiban. Windischgrätz Budára kísértete a küldöttséget, honnét Deák Ferenc megkísérlé a lemenetelt Debreczenbe, hogy az országgyűlés előtt személyesen tegyen jelentést a küldetésről, de tapasztalván, hogy minden út el van zárva, néhány nap múlva elhagyta Pestet és Kehidára ment. Oh Kehida! Lehetett-e feledni nevedet!? Újra és felejthetetlenül lettél történelmi helyé. Éljen neved, mint kegyelet tárgya, s legyen kedves emlékében a nemzetnek, — mert hisz csak akkor lesz méltó nagyságához — mint kedves volt annak a nemes nagyságnak, kire minden időben büszkén tekint*het a magyar. Ki megmutatá a közügyek terén politikai eljárásában az egyetlen fegyvert, mely nemzetét haladásra s erő kifejtésre vezetheti: Az ész hidegen megfontoló béke fegyverét.

A forradalom kétélű fegyver könnyen vezetheti Magyarországot úgy mint Ausztriát Sámson bosszúálló pusztításához.

A budai főhadparancsnok, Benedek Budára áthelyeztetése után rövid idő múlva, fölkeresé Deák Ferencet 1861 végén. Elmondá, hogy ő ide lévén helyezve, neki kötelessége a rendet fönntartani, — de nem szeretne tapintatlanságot elkövetni. Itt pedig a kedélyek meglehetősen iz-

gatottak. Mít egy fejhajtással Deák is beismert, de fenhangon nem mondott.

Benedek arra kérte őt: tárja föl előtte a helyzetet — ő nem ért politikához, tudja, hogy itt ő titkokat hallani nem fog — de nem is akar — ő megelégszik avval, amit és amennyit Deák Ferenc jónak lát azon célból elmondani, hogy ő akarata ellenére ne folyamodjék oly rendszabályokhoz, melyek mindkét félre nézve kellemetlenek volnának.

Az 1861 és 1865 év közötti provisorium sok embert tett próbára. Az újra tüzes súlyos évei soknak vallottak túrhetetlenné; s ha volt is ok ez évek alatt türelmetlenségre, nem is maradtak el a türelmetlenek.

Pedig a hatvanas évek elején még akadtak lelkiismeretlen izgatók, kik némely könnyen hívőt forradalomra bíztattak. Mire a bécsi kormány úgy megijedt, hogy elfogatások történtek. És nálunk talán sokkal nyugodtabbak voltak? Az okoskodásban töprenkedésben oly szívós Magyar? Ne feledjük a százfejű hydrát, mely fölveté fejét a kibontakozás ellenében, visszavetve, visszakényszerítve a kiegyezés eszméjének kifejlődését — sikerét egy-egy időre, midőn Deák Ferenc még nem látta érettnak a körülményeket a cselekvésre és egyéb más okért. Vannak helyzetek, melyekben hibázhatnak mások, de az, kitől mindent várnak, nem hibázhat.

Meg kell érni a közvéleménynek az ország sorsa felett határozó dolgokban, ha azt akarjuk, hogy tartósak legyenek azok. Hadd nyilvánuljon minél több óhaj a kibontakozás iránt; sürgessék azt ismételve: de ne mondhassa a nemzet, ha önsorsa felett ekként mintegy ő magra

döntött: hogy a siker eléréséért nem volt eléggé óvatos, kire hallgatott, kit követett.

Havannegyben egy bizalmas társaság — mind kaszinó tag — ült együtt a Nemzeti Casinóban.

Tenni, kell valamit — mondja az egyik — a néma mozdulatlansággal nem lesz kiegyenlítés.

A Lajtán túliak csak örülnek, ha nem adunk magunkról életjelt — szólt a másik.

Deák nem akar kilépni a tevékenység terére. Soha sem volt valami tevékeny politikus. Nem politikai vezérnek való, kinek folyton kell új eszméjének lenni, mely foglalkoztatja az elméket.

Egy visszaemlékezik a negyvenes évekre. Deák akkor is visszavonult s ha kilépett a visszavonultságból, csak közkívánatra tévé. Sokat tesz kora is. Nehézkessé vallott. Ebben a korban egy-két év sokat tesz. Mily fényesen állottunk hatvanegyben!

S e váltakozva hangoztatott társalgás után a társaság egyik tagja elnevezé Deák Ferencet „Öreg úrnak.” Én Deák életében keveset hallottam ez elnevezést, de midőn utóbb néha hű emberei is így emlékeztek meg róla, eszembe jutott: hogy ők nem sejték, mily gúnyos háttere van ennek, mert azt a Deák politikája elleni elégtelenség tálalta ki, s a politikai türelmetlenség, melynek árát rendszeren az ország, s a nemzet fizeti meg. A társaság két conservatívból s a feliratipárt néhány főemberéből állott,

A fejedelem belátásától függött hazánk sorsának jóra fordulása, s midőn egy nemzet szól királyához, mint a hogy Deák Ferenc hatvanegyedik felirataiban tévé, s a királynak erre nincs egyéb válasza, mint az országgyűlés be-

zárása, katonai provisorium — szólhat-e nemzet ezek után? Fölemelheti-e szavát újból fejedelméhez: mielőtt a körülmények és az idő — hidat építenek a felfogások és kölcsönös bizalom e roppant távolára?

A kiegyezés történetében nevezetes év a hatvanötödiki. Országos fontosságú eseményei között első volt Deák Ferenc irodalmi műve: Adalékok a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandt Vencel munkájára a magyar közjog történelmének szempontjából.

A magyar közjogról sokszor nyilvánultak már téves vélemények Ausztriában; s midőn a magyar közjog és alkotmány alapjaiból fog kiindulni egy kiegyezés: az ügy helyes megértésére és simább kezelésére, 8 a két fél kedélyének nyugodt fentartására mérhetetlen nagy fontossággal bírt, hogy a fölött a vélemények világosak, határozottak legyenek. Az útból súlyos akadályok elhárítása volt egyik főérdeme, mielőtt a politika nagy feladatai előbbre vonultak. Második messze kiható politikai ténye ez évnek: Deák Ferenc „Húsvéti cikke” s a harmadik volt, amelyben Deák Ferenc nyilvánosan közölteti kiegyezési Programm-ját. A révből ünnepi csendben indult meg a kiegyezés hajója; zászlójára írva: Húsvéti cikk, mert valóban ez adta meg a bekövetkezendő kibontakozás megindulásának érzelmi szellemét.

„A cikk közlése előtt néhány nappal Deák Ferenc megkérte Kemény Zsigmondot, küldjön hozzá egy megbízható embert: cikket akar írni a Naplóban, s azt akarna leíratni. Ekkor Keménynek elmondá a cikk tartalmát nagyjából — de nem hiszi, hogy elbeszélte volna Kemény másnak — tévé hozzá. De azért két más poli-

likus is értesült a cikk megjelenéséről. E két politikus gr. Andrássy Gyula és Csengery Antal volt. Véletlenül — külön ugyan, de mindkettő szokatlan órában jött hozzá s mindkettő egyedül találta őt szobájában. Ezeknek búcsúzaskor megemlíté, hogy cikk jelenik meg tőle a Naplóban. Úgy látszott, nagyon csodálkoztak mindketten — monda Deák”.

*

A fejedelem 1865-ben egybehívta a magyar országgyűlést, melynek egyik alelnökévé gr. Andrássy Gyulát választá meg a ház többsége. Most többször és hosszabb időre kellett a házban megjelenie s akarva nem akarva a képviselők közé vegyült; szellemességével elbájolta őket, eszével imponálva nekik; s népszerűsége nagyban emelkedett. Deák Ferenc örült e népszerűségnek, óhajtá, hogy nagy népszerűség kísérje őt majdan bécsi megbízatásában, mely fokozandja ottani szereplése és szavainak súlyát. Dicsérte őt, hol alkalom nyílt reá, s még anecdotákat is mondott róla, melyek között a legismeretesebb: A sok tényérről és az egy leveses tálról szólt.

Magasztos volt a cél, melyet Deák Ferenc maga elé tűzött, de nem vonta el őt, mint másokat annyiszor elvonja nyilvános szereplésök, az élet köznapi meleg tűzhelyétől. Nemcsak, hogy becses volt előtte a baráti szeretet, de élénken érdeklődött barátainak családi viszonyai iránt is.

Sok nagy eszű ember társalgása fárasztó asszonyoknak: Deák Ferencné nem leheté az. Szinte kiérzik az asszonyok, hogy az, ki velők

oly derűlten elbeszélgeti, szívesen is van társaságukban. Velők tréfálva természetes, felbátorító modora, mintha nem lenne távolság közöttük; csak egy-egy találó mondása, szellemes Ötlete világítja be villamszerűleg azt a magas távolságot, mely őt az ő szellemök színvonalától elválasztá. De jelzé azt az a tiszteletteljes bánásmód is, mellel őt mindenki körül vévé. Lesújtó élceit azért egy szerinte fonák divat, vagy más egyéb rossz ízlés miatt asszonyok sem kerülték el.

„A feleségnek mindent megadna, mi őt a közös viszonynál fogva megilleti. A vagyoni helyzetet, terveket, a gyermekek neveltetését mindenkor megbeszelné vele, de érzelem tekintetében teljes bizalmat követelne önmaga iránt, Igaz, úgy hiszi, ő sem adna gyanúra okot, de a teljes bizalmat még akkor is megkövetelné, ha a körülmények az asszonyban könnyen gyanúra adhatnának okot. A ház becsülete fölött első sorban a férjnek kell örködni s az ily kételkedés: becsületében való kételkedés lenne.”

1865-ben gr. Apponyi György egy lapot indított meg Bécsben azon célból, hogy a magyar kérdésről helyesebb fölfogás terjesztessék. E lap címe Debatte. S e lapban jelentek meg Deák Ferenc kiegyezési eszméinek alapfeltételei kiegyezési Programm-ja. A három cikkben megjelent közleményre felbuzdult a politikai élet, s többen felszólaltak ki levélben, ki egyébként.

Andrássynak jó eszméje van a delegáti ókra nézve, beszélte nekünk Deák Ferenc, egyik nap 1865. tavaszán, s kérdésemre így folytatá:

„Ismeritek úgye a Debatte¹⁹ cikkeit? Szerintem tehát a paritás elvéhez ragaszkodva, a két egyenlő rangú és jogú fél mindegyike a közös-ügyek közös intézésére meghatározott számú küldöttséget választ, s e küldöttséget a szükséges meghatalmazással látja el.

E küldöttséget (delegatio) a két országgyűlés és a két főrendiház választaná a maga kebeléből, ezt józanul nem is lehet másként képzelni; bárki is csak így contemplálhatta volna. Andrásynak jó eszméje abban állt: hogy a két delegáció külön tartsa üléseit, külön a magyar és külön az osztrák, és hogy tagjai utasítást küldőiktől ne kapjanak. Hát azt akarta gyámapám, hogy a két deputatio együtt tanácskozzék?

Igen – mondá – én azt akartam, s most belátom, hogy Andrásy é az egyedüli helyes megoldás, s ezért el is fogadtam eszméjét.

És most a kiegészítés alapelveiben Andrásynak is lesz eszméje.

Igen – felelé, ez az eszme az övé.

Hogy lehet az, hogy ez gyámapámnak nem jutott eszébe?

Nem jutott eszembe – mondá egyszerűen – s kis idő múlva folytatá:

Pedig gondolkoztam többször is a delegáció ezen részének a megoldásán, mit máskor nem is igen szoktam tenni, mert rendszerint megmaradok első eszmém mel-

¹⁹A „Debatte” cikke így szól: A paritás elvéhez azaz két egyenlő rangú hasonló jelentőségű és ugyanazon jogú tényező közti tárgyalás alapelveihez ragaszkodva a közös ügyek közös intézését úgy képzeljük, hogy e két tényező mindegyike egy a szükséges meghatalmazással ellátott küldöttséget választ és e két küldöttség egymásközt és a koronával egyezsége jut a közös ügyek iránt.

lett, de ezzel nem voltam megelégedve, s azért foglalkoztam vele újra és újra. Ezután elmondá, hogy Andrássy nem akarta, hogyha a két delegáció nem tud megegyezni: akkor egy közös szavazásra egy egyszerű ülésre egyesítessék, de ebben nincs igaza Andrássynak, nem tartottam helyesnek észrevételeit, s meg maradtam nézetem mellett.” Zaklatott és gondteljes évek követték az ezernyolcszázhatvanötödikét, sok munkával, kemény küzdelmekkel voltak azok teljesek főként Deák Ferencre nézve.

Deák Ferenc nemcsak a helyzetet ismeré fel mindenkor, de philosoph emberismerő is. mélyen belát az emberi kedélybe, s ez nem teszi őt keserűvé; mert megtalálja a gyengeségek között az érdemet, a „jó ügyre” a hasznavehetőt. Nyomott a kedélye elégszer, mikor nincsen ok rá a hatvanas években? „Féli a már meginduló ügyet, melyet az önérdék önző véleménye, a rosszindulat szava, a jóakarát tapintatlansága, oly igen könnyen kétségessé tehetnek.”

A besúgók raja is most bátrabban bolygatja lelkének nyugalmát. Nem alapok nélkül. Tudja ő jól, mi igaz ezekből. Letörli azt, mi fáj belőlök, s szilárdan küzd tovább a közjó terén. Letörli. De hol az elégületlenség lesz hangossá ott, hol az legkevésbé várható: lehet-e annak nyomait teljesen elsimítani? Talán kedélye mégis romladozna? Hosszú, nyilvános szereplése alatt nem fordult elő eset, a legizgalmasabb politikai ütközetek napjaiban sem, éppen úgy rögtönzéseiben, hogy önuralmát egy szóval elveszítette volna. Most is e válságos évek alatt, midőn annyi kérdés intéztetett hozzá: mert hisz ki érette meg akkor még a kiegyezés egészét,

mikéntjét egész a hatvanhét utáni közelebbi évekig? Ha ugyan ma is van sereg politikus, ki a reá nézve elkerülhetetlenül szükséges részletén kívül alig olvasott belőle: tehát, hogy értené? S ez időben^ is mennyi türelemmel hallgató ki az* okoskodásokat, s külsőleg mennyi nyugalommal vett részt oly tanácskozásokban is, amelyeken méltán türelmetlen, sőt ingerült lehetett volna. De bizalmasabb tanácskozásokban, vagy szobája zárt falai között: csoda e, ha felvillanik itt-ott elégedetlensége? Itt e baráti körben nem is akarja fékezni ingerültségét, a bajt okozó fontoskodások s az engedékeny és visszavető ígérgetések fölött. Hadd lássák az ő ingerültségét, mely felzúdul a vágy láttára megfontolatlan rohamban megoldani fontos kérdéseket, mely mögött a személyes és hiú törekvések, de kevésbé az ügy komolysága lappang.

Hogy Deák Ferenc nemcsak bölcs volt és államszervező, ki csak az alapokat akarja megvetni és biztosítani; hanem messzelátó körültekintő és nyugodtan megfontoló államférfiú is, kit fontosnak látszó érvek nem zavarnak meg: egész politikája bizonyítja, s nagy hatással tűnik az lu azon nagy beszédében is, melyet 1866-ban, februárban az opportunitásról mondott, válaszul Bartal és gr. Apponyi György beszédére. A birodalom hatalmi állását emeli ki azon trónbeszéd, mellyel Ő felsége megnyitá az országgyűlést Budán 1865 december 14-éon s e szavakat ismétli a módosítvány a feliratra, s e szavakat tette magáévá gr. Andrássy Gyula. Mire Deák Ferenc válaszában a következőképp is mondja: Tudom én azt, hogy a védelemhez

hatalom kell és pedig annál nagyobb, minél nagyobb a megvédendő tér, s minél hatalmasabbak azon szomszédok, kik ellen a védelem egyszer vagy másszor szükséges lehet. De inkább akartam mégis a *pragmatica sancti*óban kifejezett közös védelem és az abból származó közös biztosság eszméjét venni fel a föliratba, mint oly kifejezést használni, mely sem a *pragmatica sancti*óban sem törvényeinkben, sem országgyűlési iratainkban sehol elő nem fordulnak. De úgy hiszem, nincs is e szavakra szükség a föliratban. A közös és kölcsönös védelem kötelezettsége, melyet egymás irányában elvállaltunk, mindkét részről a szövetszövetkezett népek egész erejére kiterjed. E védelmi szövetség alapította meg a birodalmat, s növelte erejét, hatalmát. E védelmi szövetség, mely soha, nem szólott hatalmi állásról, tette lehetővé, hogy Ausztria nagy hatalom lett; e szövetség, melyet őseink kötöttek közös védelmi volt, tehát inkább békére, mint harcra számítva; s mint a tények mutatják még sem következett az, hogy Ausztria nagyhatalmi állása, noha benne nem volt a *pragmatica sancti*óban, megcsonkított, sőt az által igen növekedett.

Az tehát, hogy e föliratban, úgy, mint őseink a *pragmatica sancti*óban nem hatalmi állást emlegetünk, hanem a birodalom biztosságát, s a közös és kölcsönös védelmet hozzuk fel, nem zárja ki, sőt inkább magába foglalja azon eszmét, hogyha e közös biztosságot bárhonnán legkisebb veszély fenyegetné, az alkotmányos Magyarország soha sem fog hátra maradni törvény szabta legszentebb kötelességének teljesítésében s a birodalom többi részeivel együtt

fogja védeni hazáját, királyát és fejedelmének birodalmát.]

Spanyolország és az Ozmán birodalom erejüknek teljében nagy hatalmak valának egykor, de most nem azok s nincs a világ szótáraiban olyan szó, mely nekik a nagy hatalmi állást visszaszerezné. Ha azért mi egy pár szóval, többet vagy kevesebbet teszünk a fölirati javaslatba, a birodalom nagy hatalmi állása meg van és meg lesz, ha bele nem tesszük is, ha pedig beletesszük, s ama tényezők közbe nem jönnek, melyek azt fentartják — nem fogjuk azzal megtartani a birodalom nagy hatalmi állását. A népek ragaszkodása az, ami azt tetteleg megszilárdítja: és ha egybeolvasztási törekvések helyett egyetértés fog gondos gazdálkodás által könnyíteni a polgár terhein, hg, tért nyit a polgárok szorgalmának, hogy erejüket maguk számára fejlesszék: ekkor az erő nagyobb, a nagy hatalom nagyobb hatalommá lesz, akár szólunk róla, akár nem.

Megalakult e hatalmi állás a *pragmatica sanctio* alapján és fenn még áll, ha nem beszélünk is róla.²⁰

1866 a szenvedélyek éve volt.

Gr. Andrassy Gyula annyira magáévá teszi a nagy hatalmi kérdés kimondását, hogy Deák Ferenc ellen kifakad társai előtt, kik Deák Ferencnek legközelebbi környezetéből valók. Kimondják, hogy a képviselők között is fognak gyűjteni követőket.

A „Magyar király” és „Vadászkürt” szállókben négy-öt dunántúli megye képviselői lakoz-

²⁰ Kónyi: I. m. II. 578. - III. 590. 1.

tak abban az időben, nagyrészt ott is étkezve. Ide csörtetett be most gyakorta visontai Kovács László híveket hódítani az elégtelenek számára.

De ezek hű Deák pártiak: nem tántoríthatók.

Deák Ferenc mindent meghall, mi komolyabb dolgokról — főként politikáról mondatik, mi eseményképpen előfordul: anélkül, hogy az éles kifakadásokat észrevételeket hasonlókkal viszozná.

De közügyekben, hol a „jó ügy” van bántva, a vagy hol önszemélyének megsértése által sértve volna az ügy: ott nem tűr el válasz nélkül sem hibás véleményt, sem téves eljárást. S bár gyakran keményen bünteti a hibákat: nem hosszú idő múlva visszatér a tévedők iránt a régi megszokott modorhoz.

Tudjuk, Széchenyivel nem fogott kezét egy időben, β nem hosszú idő múlva visszatért iránta régi barátságos modorához. S az 1866-iki felirati vita befejeztével, felszólalásában nem kimélő szigorral mondja ki: „A mely kormányférfiú ezen föliratot a kiegyenlítés valóságos akadályának képes tekinteni, az vagy a kiegyenlítést nem akarja komolyan, vagy éppen olyképpen akarja, miképpen mi nekünk azt elfogadni nem lehet és nem szabad.”

Deák Ferenc nem volt haragtartó, de kit becsült, kit jó indulatával kitüntetett: attól az ellene s a „jó ügy” elleni gyarlóság vagy hiba, nemcsak sérté, de neki fájdalmat, sőt volt eset, hogy mély fájdalmat okozott; s ily esetben megtörött a régi meghitt viszony bensőleg. 1866 tavaszán arról volt szó: együtt maradjon-e az országgyűlés, vagy feloszlattassék háború esérére.

Deák Ferencet fölkereste Majláth György országbíró, s azon kérdésére: kezeskedik-e az iránt, hogy semmi zavar nem történik az országgyűlésen, Deák Ferenc azt felelé: hogy ő nem kezeskedik, s az. országgyűlés elnapolása mellett nyilatkozott. E vélemény fölött éles nyilatkozatok történtek egyrésztől, kinek erősebb volt hite az országgyűlés fékentartásában, mint Deák Ferencnek a „Porosz-Osztrák” háború esetén.

De midőn nekünk elbeszélte a politikai híreket, kifakadásokat: nem igen mondott felettök ítéletet. Elmondá mindenkör egyesek viselkedését, hogy mit beszélnek, mint nyilatkoznak, de elítélő ítéletet ritkán mondott valakiről. Nem önmegtágadás ez többé nála: de az emberi szenvedélynek teljes fegyelmezettsége. Űgy veszi az embert, amint az meg van alkotva. És neki volt igaza. Mit is szolgálna az ilyesek megtorlása? Talán már megbánták, mit talán a pillanat hevében mondtak. Nem tenné-e élesebbé, keserűbbé a kedélyeket az így támadt visszavonási Még ha valamely politikai tényező eljárásában vélnénk is káros irányt fölfedezni a közjóra még az ellenében is; első feladatunk nem-e a kivárni tudás? Tudjuk a múltból, hogy ki a tüzet fékezni akarva, sokat bolygatja azt: csak éleszteni fogja. Egy ember meggyőzheti okokkal a másikat: de az emberi természetet sem egyes ember, sem a sokaság meg nem győzheti, hanem csak önmaga. Kedvező körülmények fékezhetik azt, de az is megsemmisül, midőn hatalmas események forgószele elemi erővel ragadja magával a rokon elemet. Ki letér a járt ösvényről, vagy visszatér oda önszántából, mert eljárása helytelen voltáról meggyőződik; vagy követi sorsát végzet-szerűleg, természetének hajlamai által vezetve,

alig tudva sokszor, hol állapodik meg. Mi végét érheti.

*

A Lipót-templom nyugoti sarkán a Váci-úton volt a ház, melyben hatvanöt óta laktunk.

A májusi fagy után 66-ban, gyönyörű tavaszi idő volt, s néhány nap múlva kivitt bennünket gyámapám a „Szép Juhásznéhoz”. Szomorú látványt mutatott az erdő. A fák, cserjék fiatal lombjait leperzselte a fagy a hegyek közepéig. Ismét visszatérve, gyámapám mint rendesen, éjjel tizenkét órakor távozott tőlünk, s másnap elbeszélte, hogy múlt este átmenve az Erzsébet-téren, a nyugoti szélső út egyik ülőhelyére leült. Gyönyörű holdvilágos este volt, szelíd a tavaszi levegő.

Deák Ferenc az enyhébb évszakokban könnyű fekete posztóból karján sétái alkalmával újnélküli gallért hordott, sőt e nélkül ki se ment szabadba, mert ha leült és hűvös volt, a köpenyt vette magára, különben soha sem vette fel. Most is két kezét maga előtt botjára támasztva, köpenyébe burkolva, szivarozott. Jó ideig lehetett ott, midőn a „Tigris” szálló felőli utcából, víg beszéd közt fordult be a sétátra egy társaság, s e társaság élén messziről megismerte Tisza Kálmánt. Tiszáról beszéltek, hogy szeretett eljárni híveivel vacsorákra, különféle helyekre, s ez időben a „Tigris” szállóban tartván üléseit a határozati párt; oda sokszor eljártak vacsorázni.

Deák Ferenc mozdulatlanul ült helyén s észrevette, hogy Tisza mind hátrább vonul, úgy, hogy mire előtte elhaladtak, már az utolsók mellett volt. Ekkor visszanézve, s mint

ki csak most ismer föl valakit, szólta társainak, azok tovább mentek, ő pedig visszafordult: Jó estét kívánt s megállt Deák Ferenc előtt. Tisza jó félóraig maradt. Kedélyesen elbeszélgettek mindenféléről. Tisza kérdésére elmondá Deák Ferenc, hogy mindég későn szokott lefeküdni. s a kint maradásra; ezúttal vonzotta a szép idő.

Először — mint monda — azt hitte, nem ismerte őt meg Tisza; utóbb meg azon csodálkozott, miért maradt oly soká.

Másnap ugyanazon órában távozott tőlünk Deák Ferenc. Az idő most is szép volt, s ő ismét leült a sétatéren; történetesen ugyanazon helyre, mint tegnap, s körülbelül ugyanazon órában jött Tisza társaival. Úgy látszott, most előre értesítve vannak Tisza szándékáról; mert az megállván Deák Ferenc előtt, azok, szó nélkül tovább haladtak. A társalgás most is általános dolgokról folyt s tizenöt-húsz perc múlva távozott Tisza. A következő nap éjjelén Deák Ferenc a sétatér ellenkező oldal útján ült le. Nem akart Tiszával találkozni — monda — s azután mintegy elgondolkozva folytatá: „Tisza többször fölkeres őt szobájában, az utóbbi években elég gyakran, de mindig volt valami politikai ok, amiért jött; s arról hosszabb vagy rövidebb ideig elbeszélgettek, néha elég kedélyesen. De különben, nem is tudná másként kifejezni: minthogy mint látogató, nem szokta őt fölkeresni. Most nem is merült fel újabb fontos politikai esemény, amiért oda jöhetett volna. Miért jött hát oda? Ha vannak meggyőződései, amint hogy feltehető, hogy vannak: kövesse azokat önszántából, s ne mondhasa egykor, hogy én alkalma-

kat adva, rávettem, vagy rá akartam őt venni valamire”. Ekkor Tisza a balközép egyik vezére volt. Később Tisza ingerült felszólalásai alkalmával beszéltem anyámmal Deák Ferenc jelenlétében ez esetről, azt állítva: Tisza megharagudott. De ezekre Deák Ferenc nem szólt közbe, csak arra a hozzá intézett kérdésre: Kellene-e Tiszát miniszteri tárcával megkínálni, felelé: Föltéve, hogy minisztérium kinevezéséről volna szó és Tisza a párt kötelékében lenne, okvetlen meg kellene őt kínálni valamelyik tárcával. Nem hiszi, hogy elvállalná. Inkább miniszterelnöknek való. Hiszi, arra is törekszik.

Ifjú korából megszokott nagy sétáit Pesten is folytatá: Három-négy órát jár naponként. Kísérői egymásután elmaradoznak lassanként, s végre már csak egy vagy kettő tart ki híven. Nem mindenki szokta meg és bírja ki az ily nagy sétákat. De hatvanhatban e nagy séták már mind rövidebbek lesznek, ha lehet, hát még több ember még gyakrabban keresi őt fel, minden időben és nagy tyrannus a politika az iránt, ki neki szenteli életét.

Ez időben gyakran kimegy a városerdőbe néhány képviselővel; ott ebédel velők; megbeszéli a fölmerült fontos kérdéseket, egyéb komoly dolgokat; s ebéd után néhány óra múlva, hosszabb séta után alkonyat felé, leül a városligeti nagy kör délkeleti oldalának sorzékei egyikére a gyep szélén, hol bokrok képezik a hátteret. Körülötte ülnek és állnak a politika és az ország legelsőbbjei, vele beszélve, őt hallgatva: annyian, hogy idegenek, férfiak, előkelő asszon³⁷ok, kik sokszor csak azért jöt-

tek ide, hogy Deák Ferencet megláthassák: csak nehezen jutottak e szerencséhez.

Hatvanöt után már ritkán mentünk a szép Juhásznéhoz, már divatossá kezdett lenni, mert megtudták mindenfelé, hogy Deák Ferenc sokszor kimegy ide, s a szép magános helyet sétáló társaságok kezdték látogatni. A, képviselők is tudván, hogy Deák Ferenc gyakran szeret ide kijárni, kérték őt több ízben, menne ki velök is és így volt is kint néhányszor szűkebb körben. Máskor meg egy ízben száz vagy százötvenkép viselő jött ki. Mi fent ültünk a vadkörte fa alatt, s láttuk őket messziről felénk közeledni. Mint a raj, lepték el a „Normafa” előtti gyöpöt, vagy kétszáz lépésnyire tőlünk megálltak, s furcsa volt, amint minden arc felénk volt fordulva.

Nemsokára jött Andrassy, s miután egyenesen felénk tartott, megijedtem, hogy mind oda jön, s kértem gyámapámat, menne ő inkább a képviselők közé, ezek úgysis bizonyosan őt akarják itt fölkeresni. Ekkor Deák Ferenc a képviselők felé ment s azok siettek elé. Körülvették, s elmondták neki, hogy csak azért jöttek ki, hogy őt itt meglátogassák. Gr. Andrassy Gyulát is ők hívták meg e célra.

Deák Ferenc nem maradt soká közöttök, s miután mindenki elment, mi is távoztunk.

Hatvanöt óta az Orczy-kertbe (Ludoviceum) mentünk leggyakrabban. Itt csakugyan emberek között bár, mégis egyedül voltunk. Ide egész? más világ járt, s ritkán akadt olyan, kivel megállt Deák Ferenc egy-két percre beszélgetni. Volt azért elég ismeretlen, kik tiszteletteljesen köszönték őt, s a köszöntést a

legegyszerűbbét is kalapját levéve viszonozá.

Pedig itt sokszor találkoztunk szerény állású emberekkel, munkásokkal.

A városerdőbe is gyakran mentünk, hol a fenyvesek vannak, akkor magányos hely volt; s egész délutánokat töltöttünk ott, estig maradvá. Kétszer igen nagy meleg lévén, elvitt bennünket fagylaltozni a Páva szigetre. Divatos hely akkor, mindég tömve emberekkel. Mind a kétszer Gorove ült hozzánk.

Deák Ferenc szívesen elbeszélgetett velem, s Gorove nagy figyelemmel hallgatta őt, mintegy kutatva, s ügyesen eltalálva hangulatát; közbe anyámhoz, hozzám szólva. Feltűnt nekem finom tapintata, pedig sok nem kiseszű embert láttam már Deák Ferenc körében.

Miután felálltunk, Gorove is távozott, s utóbb tett kérdésekre Gorove egyénisége fölött, azt felelé: hogy Gorove egy nem közönséges eszű, finom tapintatú művelt úri és vagyonos ember. Esze sokkal több a közép-szerűnél. Sokat utazott, sokat olvasott és nem hiába, mert mindkettőből sokat tanult. Nem szakember, de sok tapasztalatai vannak, széles látkörrel bír. Főként kisebb tanácskozásokban szólal fel s értékes, amit mond. Némelyek nem szeretik őt. büszkének tartják, pedig hiszi: nincs igazok. Talán tartózkodó modora teszi, hogy népszerűtlenebb, mint kellene lennie, nem mindenkire egyenlően megnyerő és sokszor eszébe jut, mily népszerű lenne, ha szegénynek születik; feltűnő szépen concipiál, fölfogása éles, distinctiója finom s ha szegény, bizonyosan elsőrangú publicista író lesz belőle. A „körben” van pártja, sokan veszik őt körül, s azok

híven ragaszkodnak hozzá, hallgatnak reá. Nagy részt az alsómegeyékéből valók; s közöttök ő is mintha jobban fölmelegednék.

Volt abban az időben egy állatszelistítőnő a városerdőben, a szabadban volt nézőtere. Néhány oroszánya s néhány más állaton kívül volt tizenkét farkasa, s mutatványai elég ügyesek voltak. Deák Ferenc nap-nap után megjelent az előadásokon, szerette az állatokat, gyakran meglátogattuk az állatkerti kutyákat is.— Régen — múlt időkben, neki is volt Kehidán egy szép nagy fekete kutyája: a „Lompos”, hosszú göndör szőre miatt kapta a nevet. A tavaszi szép napokkal nem szeretett szobában, kiment a városerdőbe vagy a Szép Juhász-néhoz. Életének több mint harmincesztendejét tölte falun, s azontúl is oda tért vissza, ha lehetett. Nagy csillapító a természet. Ellenállhatatlan résztvevője a még fennhangon ki nem mondott gondolatoknak, áldásait észrevétlen szórva a gondolkodóra. Deák Ferenc már 65-ben emlité és 66-ban újra előhozta, hogy óhajtaná, ha feliratipárt és határozatipárt egyesülne s az egész nemzet magáévá tenné a kiegyezést. Kérdésekre azt felelé: Mikor a képviselőház akkora többsége, hogy csak valamely töredék áll ellenében, szavaz meg önszántából oly törvényt, mely a» ország sorsa felett határoz, arról el lehet mondani, hogy az egész nemzet akarátának nyilvánítása annyi, mint az egyhangú elfogadás, megszavazás. Az így megszavazott kiegyezés megváltoztatása később is nehéz: lelkiismeretes embernek éppen nehéz lenne. Jobbat helyébe nem tudna javasolni. S azt hiszi, hogy más nem tudna jobbat javasolni. A múlt tavasszal nyilvánított eszméit

elfogadta, magáévá tette a határozatipárt, de ő óhajtotta volna, hogy e két nagy párt egyesül. Ez a jövőre is jobb lett volna.

Környezete ebben nem érti meg őt, vagy hogy nem is akarja őt megérteni.

*

Számos bizottsági ülések következtek be 66-ban. a felirati, a 67-es és 15-ös bizottsági viták sokszor izzó, bár külsőleg nyugodt kedéllyel folynak, de azért Deák Ferenc figyelmét semmi nem kerüli el. „Midőn egy bizottság villamos szikrától volt izzó, s egy szerény hang néhány szóból álló módosítást kockáztat; melyre máris hallani a türelmetlen ellenzés moráját: felszólal Deák Ferenc és elfogadja azt.

Ma egy embert boldoggá tett — beszélt később. — Az ő szavai is alkatrészét fogják képezni az ország törvényének. Szereti, mikor az egyszerű munkás büszkén tekint fel a nagy épületre, amelyen ő is dolgozott. Máskor is megtette ezt. A régi időkben is.”

Az őszinte és szerény modor iránt sohasem volt túl szigorú, vagy ingerült; de ha mégis megtörténik egyszer, s észreveszi, hogy túl kemény volt, fájdalmat okozott: nem ereszti el vendégét, míg néhány dicsérő szóval ki nem emeli annak érdemeit. Más az önhitt, vagy csak önérzetes modor iránt: ezeknél nem tűri el gyenge szellemeskedést, az üres eszméket, 6 mi fontoskodásra, hiúságra vall: lerántja azt, midőn a komoly úgy úgy kívánja.

Nem szerette a naplóírást. Szerinte komoly kérdésekben sokféle nézetek merülnek fel, s magán körben még komoly ember sem fontolja meg minden szavát. Mondhat valamit, ami nem is az ő nézete, s csak azért veti fel, vagy azért

beszél ez irányban, hogy a kérdés minden oldalról megvitattassék, hogy tisztuljanak a vélemények, s ha új eszme fölmerül, az megbeszéltsessék.

A naplórót kémnek tekintené, ki megbízhatlan következtetéseket von le, mert oly nyilatkozatokból teszi azt, melynek alapját nem ismerheté. Sohase beszélne komoly dolgokról oly emberrel; kiről tudná, hogy naplót ír.

Voltak Jelesek a múltban, kik nagy eszük dacára szerették magukat nevenségessé tenni. Mondják: gr. Széchenyi István mozdulatai szónoklata közben, megdöbbsentők valának. Deák Ferencet meglepte az ilyes. Egy ismert tudós P. F. író és képviselőről, ki szeretett ön-maga felett élceket csinálni, azt monda: még ha jók is az ilyen élcek, nem tudjuk, mit csináljunk velők; elmegy a kedvünk a nevetéstől.

Azt hiszem, nem volt Deák Ferencnek fontosabb találkozása politikusokkal, kormányférfiakkal és nem volt a politikának kisebb vagy nagyobb eseménye elmondásra méltó: melyet nekünk el ne mondott volna. Nagy ritkán tévé hozzá: „Ez titok, ezt ne mondjátok el.” De a megbízhatóságot, a hallgatni tudást komoly dolgokban annyiszor hallottuk tőle dicsérőleg kiemelni, egyeseknél nagyrabecsülni: hogy előttünk valóban nyugodtan beszélhetett.

Hányszor monda el az igazi valót; de nem hisz benne látogatója; azt hívé, csak taticából beszél így, s csak akkor csodálkozott igazán, midőn az előre mondottak megvalósulva, nyilvánosságra jutottak.

A hatvanas évek elejétől kezdve, közöttünk többször volt szó leendő ministeriumról, minis-

terekről és miniszerelnökről; s Deák Ferenc mindannyiszor azt mondta: „hogy ő semmiféle miniszeriséget nem vállalna bármily körülmények között sem”. Az első egy-két év múlva már a miniszerelnöki állásra Andrássyt désignálta. Kérdésemre, ha ez nem vállalná: válasza az volt, hogy nincs ok amiért ne vállalná. Különben lesznek mindég, kik ez állásra valók — tévé hozzá. Nem tudom mások tudtak-e Deák Ferenc ez elhatározásáról, de azért megmaradt a köz-óhajtás: hogy Deák Ferenc legyen miniszerelnök; megmaradt még akkor is, midőn Deák Ferenc a király kérdésére gr. Andrássy Gyulát ajánlá őfelségének ez állásra.

Nagyon értem, hogy nem akar miniszerelnök lenni, valamint azt is, hogy koronázáskor, köz-óhajtás ellenében: nem ő tette a koronát a király fejére; hanem e kitüntető tisztségre Andrássy Gyula grófot ajánlá.

Egyéniségének természetes következetessége ezen eljárás nem pedig az ellenkező.

A formákhoz szigorúan ragaszkodott mindenkor; s a politikai decorumot szigorúan megtartá. De ismerte is azokat. A koronázással végzendő teendőket, s melyeket a nádor szokott végezni, ki ismerte volna jobban rajta kívül minden részletében! Azt is értem, hogy a koronázás alatti időt szobájában tölte egészen egyedül. Déli egy óra felé többen jöttek látogató képviselők s mások, s ezután már nem is maradt egyedül az ebéd idejéig. Délután a városerdőbe, s este a clubba ment.

Hatvanhat és hatvanhét nyarán sokszor történt, hogy napokig nem jött hozzánk, sőt megtörtént háromszor vagy négyszer: hogy egyedül kiment a „Szép Juhásznéhoz”. Koronázás után

több hét múlva — beszélte gr. Andrássy-ról Deák Ferenc, hogy az, őt, az utolsó időben többször fölkeresé, s elmondá, hogy őt Őfelsége avval bírta meg, gondoljon ki valami kitüntetést Deák számára; a mivel ő neki elismerését fejezhetné ki. Ordót nem akar Őfelsége — mondja gr. Andrássy Gyula — Őfelsége tudja, hogy az nem Deáknak való. Hanem ő gondoljon ki valamit.

Elmondá, hogy ő folyton töri a fejét, de olyan kitüntetést, melyet Deák elfogadna, nem tud elképzelni. Máskor elmondá gr. Andrássy Gyula, hogy a király megint előhozta a kitüntetést: azt akarná, hogy mielőbb történjék meg a kitüntetés. S gr. Andrássy Gyula kérte Deákot, mondaná meg ő, mit fogadna el.

Máskor, ha volt valami komoly mondani valója Andrássynak — f oly tata Deák Ferenc — nem szokott a reggeli vagy délelőtti órákban jönni, tudván, hogy akkor sokan vannak nála; hanem jött oly időben, amelyben gondolhatta, hogy egyedül lesz. De most valahányszor említést tett erről — mindég délelőtt jött — s természetesen mindég többen voltak látogatói — s Andrássy hol érkezése, hol távozásakor mondott el az előadottakból töredékesen valamit: úgy hogy Deák Ferenc alig ügyelhetett az általános társalgás közben szavaiba. S elcsodálkozott, midőn egyszer Andrássy megint előhozta a kitüntetést. Nem kell neki kitüntetés — felelé egy ily alkalommal, ő csak kötelességét teljesíté; s azért nem szokás kitüntetést adni.

Néhány nap múlva elment Andrássy Deák Ferenchez. Van jó eszméje — Őfelségének is ernlité. A felség nagyon elcsodálkozott, azután nevetett, s azt monda, hogy ez egy lehetetlen gondolat. Úgy látszott keveselte azt, monda And-

rássy. De utóbb engedve az ő okainak, Őfelsége beleegyezett — föltéve, hogy azt Andrássy egészen helyén valónak tartja.

Az új eszme az volt, hogy király és királyné arcképeiket adnák Deák Ferencnek. Ezt csak nem lehet el nem fogadni — monda Andrássy.

Deák Ferenc nem fogadta el Andrássy — ez úgy látszik — kedvenc eszméjét. És így szólt: Ha király és királyné arcképeiket adnák neki — az emberek majd azt mondanák: Az arcképek kerete milliókat ér. S neki nem állana hatalmában az emberekből kiirtani ezt a hitet. Hogyan menjen evvel Őfelségéhez'? — mondja Andrássy. Evvel a visszautasítással csak nem mehet a királyhoz: ki annyira sürgeti a kitüntetését.

Ezzel és más észrevételei után, végre azt monda Deák Ferenc: Mondd a királynak, hogy a kor tekintetéből és minden valószínűség szerint is én fogok előbb meghalni: s a király legszébb jutalmának azt fogom tekinteni: ha azt mondja halálom után: Deák Ferenc becsületes ember volt.

Ez időből való a királyné sajátkezűleg írt levele Deák Ferenchez, melyben őt meghívja ebédre. Az ebéden hárman vannak jelen: Király, királyné és Deák Ferenc. Tudjuk — hogy évek multán — midőn majd eljön a végzet, hogy elrabolja a hazától, bölcs tanácsadóját — Erzsébet királyné koszorút helyez Deák Ferenc ravatalára.

A történelem elősorolja majdan a király nagy tetteit és a királyné fennkölt gondolkozását, finom tapintatát: s neveik emelésére: e tényekről nem fog megfélejtkezni.

Deák Ferenc nyilvános szereplése egy összefüggő nagy mű vala, melynek egyik fényes

magaslatát 1867-ben a kiegyezéssel s a király megkoronáztatásával érte el. Beválta ifjúkori elhatározását: „Hogy a közjó előmozdításáért fog minden erejéből küzdeni”.

— örök emlékü műveiben az ország sorsának kerekét azon egyetlen helyes útba vezetvén, mely körülményeink között egyedül jut el a jóléthez, boldoguláshoz.

Sok folyamodó, kéregető és anonym levelet kapott Deák Ferenc előbb is, de a ministeriura kineveztetése után már éppen terhessé vallott azok sokasága és tartalma. A szegény és egyszerű ember a hatalmat, hírt és dicsőséget csak nagy földi javakkal tudja egyetlenben elképzelni, megbámulni s nem egy folyamodó levél kér tőle — az ő millióiból — szerény adományt. Ha megtudná vala az a kérelmező, hogy Deák Ferenc évi jövedelme szerény hatszáz darab aranyból állott, nagyot csodálkoznék.

*

Valamely politikai eseményről lévén szó; Deák Ferenc rátért a kiegyezésre: elmondá a nehézségeket, melyekkel meg kellett küzdenie; mint látta kezdettől, hogy mit lehet ez időben kivinni, mit elhalasztva biztosítani, mit csak egyszerűen megemlíteni. Magyarország visszanyerte alkotmánya szabadságát, — amilyennél jobb a múlt háromszáz év alatt valósággal nem volt; visszanyerte szabad munkásságát, önrendelkezési képességét. S ő az ország egy jogát sem adta fel.

Egyszerű akarata, mély meggyőződése, mily csodálatos összhangja mérsékletének, türelmes ki-

várni tudásának. Elmondtam, mennyire igazságos, önzetlen és nemes emlékező és ítélőtehetségemily meglepő; bölcsessége milyen szokatlan, mennyire igaz. Deák Ferenc szíves arccal liallgatá szavaimat, s én felbátorodva megkérdem őt, hogy az itt felsoroltak közül melyik szeret leginkább lenni. „Igazságos” — hangzott a válasz. Legjobb szeret igazságos lenni.

*

Beállván az alkotmányos állapot; a minis-teri um kinevezve: országszerte megindult az új élet. A nemzet tiszta hazaszeretetőből a szabadság érzetével mély fohász szállt az égbe — a földerült megnyugvás fohásza vala ez. Ne kérdezzük, hogy ily boldogan mikor „érezhetett a magyar nemzet — mert ha érzett hasonlólag: régen, igen régen lehetett az”.

A fenti idézőjel közötti írtakat sok komoly politikus monda nekem: én csak leírtam szavaikat.

Az új étellel országszerte megindult a helyreállított megyékben a szervezkedés, restauratiók élettelmes vidám zaja hangzott fel mindenfelé.

Hatvanhét tavaszán menyasszony lettem, vőlegényem elvégezvén tanulmányait, letette a doctoratust, s ezután régi jó szokás szerint a megyénél óhajtá megkezdeni a nyilvános pályát. Atyja erősen óhajtá, hogy fia a díszesebb főjegyzői állást foglalja el, bár azon kerületben, mely mellett kisebb birtoka volt, nekünk utóbb lakóhelyünk — szinte megválasztották volna őt szolgabírónak.

Vőlegényem engem kérdezvén meg, hogy

számára melyiket óhajtanám; én arra kértem: kérdezzük meg erre nézve Deák Ferencet. Előhozván tehát kérelmemet, Deák Ferenc válasza az volt: hogy fiatal embernek jó iskola mind a kettő. A főjegyzői állást rendesen díszesebbnek tartják, mint a szolgabíróét — és az is. — A szolgabíró közvetlenebb érintkezésben van a néppel, megismerkedik életmódjával, viszonyaival: s az, ki a politikai térre akar lépni, sok hasznát veheti annak. Helyes is, hogy megismerje a népet, szükségleteit, bajait, mint képviselő nagyobbrészt a nép ügyét védelmezi. így lett Széll Kálmánból szolgabíró s egy év múlva képviselő, mert kerülete vál aszta meg őt.

Jobb szerette volna — monda egyszer menyasszonyságom alatt — ha nyolc-kilenc év múlva megyek férjhez. Máskor meg azt monda gyámapám: Egynek mégis örül: hogy rokonok lettünk. E rokonság révén hívott meg bennünket ez év augusztusában Pusztaszent-Lászlóra. A vasúti állomáson ő várt reánk, s egy négyüléssel leeresztett földelű hintóban érkezünk estefelé Szent-Lászlóra.

Induláskor hűvös volt, s gyámapám egy világosszürke sokgalléros hosszú felöltőt vett magára, amelyben még magasabbnak látszott. Nekem egy egészen hasonló színű nagy plaidet adott, betakarni magamat. Ezek testvérek, mondám, köpeny és plaidre mutatva; sohase láttam Deák Ferencen mást, mint feketét.

Útra jobb a szürke — feleie: hűvös időben falun kocsira való mindkettő.

Az 1846-iki hosszú betegsége után, negyvenhét nyarán, tett több hónapi útjának maradványai e jó utazó holmik.

Ismertem ez útját, annak sok részletét; az akkori utazási módot, a posta kocsit, a diligencet s rólok víg történeteket. Genfet híres óragyáraival, akkor valóban fényes boltjai és kirakataival. A Mont-Blancot s a körülötte emelkedő hegyóriásokat, melyek, mint nagy embert környeznek emberóriások: nála mégis annyi-
val kisebbek. Örömmel mentem Szent-Lászlóra, örültem megismerni a helyet, hol Deák Ferenc annyi időt töltött; hol tudhatá, hogy mindenkor őszinte és mély szeretet várt reá; testvére és sógora házának

Kit ne érdekelne a szoba, melyben Deák Ferenc lakott, a ház előtt a hely, hol finom faragványait készíté, a lombos négy gesztenyefa az udvaron, tanúja a politikai tényezők megjelenésének, előadásainak; s a hely, honét annyi éven át a nagy politika szálai vezettek az országnak válságok fordulatait?"

Osterhueber typusa volt a józan eszű magyar embernek, egész nap gazdaságában kocsi-zott; de régi szokás szerint, szereti a sok vendéget házánál, s őszintén érdeklődik a közügyek iránt.

Megérkezésünk után, gyámapám rögtön bevezetett szobájába. Két ablakos, négyszögletes barátságos, mert napos kis szoba volt ez. Az ablakhoz léptem, s a félhomályban is lehetett látni, hogy közel van a falu útja, s egy-két bokor igyekezett azt eltakarni. A másik ablak felé pillantottam tehát s már indultam, midőn gyámapám visszatartott, s a divánhoz vezetett. „Nincs ott se szép kilátás — monda — a napokban majd elmegyünk az erdőbe.”

A szent-lászlói házat tulajdonképpen csak másnap láttam meg. Egyszerű földszintes

nemesi curia, mely bizonnyal új díszet kap, ha gyermeksereg népesíti meg, de ennek hiányában csak marad minden a fiatal élet lejártával a régiben, s talán csak ők, kik mindig benne laknak; nem veszik észre, mint hervad és lesz ó-divatú körülöttük sok minden.

De nem is vehetik észre: Tiszta fényárasztja világát e házra e század első negyede óta, Deák Ferenc nagyságának fénye az.

Az udvar szélén a házzal szemben, az eleven sövényen átlépve; egész közel van egy nagy erdő a „Gyertyános.” Gyámapám elvitt a közelben, minden kedvenc sétat helyére, legtöbbször a gyertyánosba; beszélte: hogy sokszor töltött itt fél napokat a múltban is. Ez erdőbe járt legtöbbször, azt hiszi azért: mert oly közel van és hogy órákszáma mehetett anélkül, hogy végét érné. Itt ez erdő távoli részében történt egyszer találkozása egy farkassal.

Nem vevé észre az idő haladását sem azt, hogy milyen messze ment; s leült a fübe, egy nagy fatörzséhez támaszkodva. Hosszú ideig ülhetett ott mozdulatlanul — botja mellette feküdt a gyöpön. Már gondolt a hazamene-
telre, de oly szép volt a hely, oly tavaszias a levegő, hogy restelvé óráját kivenni; elhatározá, hogy még marad. S a nagy csendben nesz-telenül a sűrűből egy farkas sétált elő. Tőle vagy húsz lépésre leült két hátulsó lábára vele szemben, s nyugodtan nézegetett mindenfelé, csak éppen felé nem. Az első meglepetés után arra gondolt: miként birkóznék meg vele, ha támadna; bár tudja, nyáron nem igen támad a farkas; van elég apró vad, főként az erdőkben legelésző csordák, nyájak eléggé csillapítják éhséget. Mégis lassan, minden nesz nélkül a

gyöpön csúsztatva, kinyújtá karját botja felé, de alig foghatta azt meg: a mozdulat árnyéka, vagy elképzeltetlen nesze, elég volt arra, hogy a farkas észrevegye: mire szeme egyet villant, s egy ugrással eltűnt a bokrok között. Deák Ferenc annyira szerette a természetet e vidék erdőinek közelét, távolát, annyi év nyarán járta be, hogy szinte érthető, ha azok titkainak némely rejteke feltárult előtte.

Egyik sétánk a ház mögötti úton és gyümölcsösön vezetett keresztül. A száraz malom mellett elhaladva, szép kisebb völgy hosszának nyitott szélére értünk, melyet kétharmadrészt erdő s egy részt sűrű fák kerítenek be. E zöld rétség közepén nem magas és hosszú domb emelkedik áthatlan sűrű nagy fákkal, cserjékkel benöve. Szótlanul és soká szemléltem e szép erdőrészetet, s fenséges nyugalma, szépsége annyira megtetszett, hogy kértem gyámapámat: menjünk be a domb erdejébe. De nein mentünk be; s elbeszélte ennek okát egyik este: Sok év előtt, talán a negyvenes években történt, hogy először kereste föl e kis erdőt. Leült az árnyékába, s oly jól érzé ott magát, hogy hosszabb ideig maradt, s ezután többször fölkereste e helyet; s a fák hűvös árnyékában órákat olvasott, gondolkozott.

Egyszer beakarta járni az erdő területét s egy nagyon sűrű helyen, tűz maradványait, paraszat, sőt, néhány füstölgő fadarabot talált.

Másnap Osterhueber erdésze jelentkezeti. Elmondá, hogy tegnap, szegénylegények ültek a tűz körül, mikor arra járt a Deák uraság”. Alig volt idejük szétugrani. Egy a puskáját is ráfogta, de a többi mondta: „ne bánts: ez a Deák uraság” Azért arra kérnék: ne tessék

többet arra járni — akadhat új ember közöttök, aki nem ismeri még — röstelnék, ha baj történnék.

Elmondá az erdész, hogy sokat vannak szegény legények ebben a kis erdőben, mert minden oldalról rétség veszi körül, de azontúl nagy erdők vannak, s nem szeretik, ha ott megzavarják őket. Évek múltak azóta — de oda soha nem lépett be többé Deák Ferenc. Nekem pedig azért mutatá meg a helyet, mert gondola, hogy „tetszeni fog”. Deák Ferenc órákat, fél napokat töltvén ez erdőkben, hol szivartárcát, könyvet, kést hagyott valamely fatörzs mellett, de az a tárgy másnap már ott feküdt a folyosó asztalán — valaki a vidék vagy a falubeliek közül megtalálta. Tudta hogy kié, s szó nélkül betette a folyosóban mindig nyitott ajtó mellett levő asztalra.

Két hétig voltunk Szent-Lászlón, s ez idő alatt, rokonok és vidéki ismerősök, tisztelgők közül számosat megismertem.

Egyik közölök Döry Fanny, Botkáné; az kinek Deák Ferenc oly szép levelet írt. Légy vele szíves — monda, midőn közeledni látta őt a másik szobából. Nagy nyájassággal fogadá őt, kinek arcában sok jóság, modorában szerénység fejeződött ki. Leggyakoribb vendégek valának a söjtöriek, s velők gr. Festetics Marie — utóbb, Ófelsége a királyné udvarhölgye. Midőn leírta Deák Ferenc a szomszédokat, azt mondta: szellemes kedves leány, kivel mindig szívesen elbeszélgetett.

Béla testvérem már néhány év óta tölte itt több hetet, két hónapot gyámapámmal, vele órákszám elfaragcsálva, elég ügyességre tett szert e mesterségben. Eltréfálva a mindig derült

kedélyű Osterhueberrel; s órászám elhallgatva a szomszéd falu plébánosát, ki húsz évig volt gyóntatója Zalaegerszeg börtönei szomorú lakóinak, éppen azon időben, midőn híres volt a szegénylegény világ — nem fogyott ki érdekes történeteiből, mint lett sok ártatlan ifjú pásztor-népből egy nem rossz szándékú, de dévaly tré-fálkozásból, vagy rossz példa s hasonló társaság rossz hatásából az ifjú kedélyre — rabló vagy gyilkos szegénylegényé. A siralomház, s az utolsó gyónás, a kivégeztetési percek sok egykor jobblelkűnek föltárta keblét, elmondván fokról fokra, mint sodortattak bűnbe.

Ezúttal azonban nem volt ott Béla, egy barátjával látogatásokra ment Zalába, Vasba. Béla alig volt mindeddig Deák Ferenc társaságában. Mint tanuló, gyermekkorá óta csak ritkán jött be hozzánk, mert ha bejött, nem kerülhette el Deák Ferenc szigorú, sőt kemény kritikáját hol beszédére, hol egyébire, ami testvéremet érzékeny lelkületével oda vitte, hogy azon időben, amelyben Deák Ferenc nálunk volt, csak akkor jött be hozzánk, ha anyám küldött érte valami ok miatt, s akkor is hamar távozott, ami Deák Ferenc szerint helyes volt: elég tanulni és gondolkozni valója van, hadd legyen magában. Béla testvérem mindég nagyon szerény volt önmaga feletti ítéletében — bár később kellett éreznie — mint érzi minden értékes ember: hogy igen soknál értéke-sebb. Módjában volt Deák Ferencnek megtudni, hogy jól tanul-e Béla, s ily értesülésre behivatá őt, szívesen elbeszélgetett vele rövid ideig, máskor elmondá, minek tudta, hogy örül Béla, hogy Kund Vince, kinek öccse és nevelt fia Kund Béla, — testvérem jóbarátja — meg-

hívta őt a nyári szünidőre, de a jó tanulásról szót sem szólt. Megtörtént nagyobb korában is, hogy keményen szólt valami miatt Bélára, de néhány nap múlva kiemelte valami jó tulajdonságát vagy egyszer megbízta őt anyja ügyében, hogy járjon el. Oly ügyben volt ez, mely egy tizenhat éves fiúnak kitüntető bizalom vala. Béla tartózkodólag néhány szükséges kérdést intézett Deák Ferenchez, melyre rövid választ kapott, s Béla nemsokára felállt, hogy szobájába menjen. Ekkor elmondá neki Deák Ferenc tövéről hegyére, hogy kihez menjen, mit mondjon az illetőnek; hogy mint az ő küldöttje jelentkezzék, saját nevét is megmondva. Bélának arcán látszott, hogy jól esett a bizalom és más hasonló esetekből is láthatta, hogy a szigorúság mögött meleg szeretet lappang, bár Deák Ferenc a szeretet helyett — veleszemben — egész felnőtt koráig, sőt utóbb is inkább a becsülés érzést éreztető.

Midőn Vörösmarty Béla elvégezte tanulmányait, Deák Ferenc azt ajánlá neki: menjen a bírósághoz atyja neve miatt — monda — sokan fogják őt figyelemmel kísérni, és sokszor nem jó indulattal — ezt úgy hiszi — leginkább a bíróságnál kerülheti el. A bírói állás jól betöltve egyike a legszebb állásoknak, és a folyton el lévén foglalva nem igen törődik saját elfoglaltságán kívül mások ügyeivel. Ezt bírói állásánál fogva sem igen teheti.²¹ Ezen Szent-László-i együttlétek alatt Deák Ferenc

²¹ Midőn Vörösmarty Béla jegyző lett, s mint olyan tisztelgett az országbírónál: gr. Majláth György így szólt hozzá: Elvárom tőled, hogy állásodat a bíróságnál apád nagy nevéhez méltólag fogod betölteni. Vörösmarty Ilona.

sokat elmondott saját ifjúságából Vörösmarty Bélának — asszonyokról, — kikről Vörösmarty azt hiszi: soha másnak rajta kívül említett nem tőn. E közleményekből kitűnt Deák Ferenc erős akaratereje, mellyel mindenkor leküzdötte önmagában az alacsony és silány — a rossz gondolatokat: a hasonló cselekedetek szülő okait, — Kitűnt nagy fegyelmezettsége; egészséges esze. A Szent-Lászlón töltött utolsó napok egyikén egy reggel a gesztenyefák alatt ültünk, midőn jelentették, hogy egy távoli erdő vadásza (számadó erdész egy személyben) van itt. Osterhueber már indulni akart, de visszatartá őt Deák Ferenc — mondván: hívassa oda a vadászt és beszéltesse őt.

A számadó, s vadász hófehér ruházatban, setétkék kivarrott és pityke gombokkal diszített mellényben a középnél magasabb szikár alak volt. Pirosbarna bőréhez és hullámos fekete hajához oldalt választva: jól illettek bágyatag nézésű kék szemei. Ritkás szakálla göndör és kicsi mint bajusza, orra egyenes: s az egész, még járásának mozdulataiban is, s kalapja ferdén föltevésében, feltűnően emlékeztet egy népszerű politikusra. Egyik kezében szép fokosa nyelét közepén tartva óriás lépésekkel közeledett felénk, közben felső testét jobbra-balra himbálva s karjaival élénk mozdulatokat téve.

Megállván illő távolban, kalapját levévén, annak karimáját ingujja szélével körül simítván: bátor hangon, melyből sem a kihívás, sem a tartózkodás nem hiányzott: Csak azt jött jelenteni, hogy az éjjel tizenöt birkát elhajtottak. Hát nem tudott vigyázni? — kérdi a csendes Osterhueber. Hát-bizony, ha ő otthon

van nem is történik meg ilyen szégyen! S felgyűrvén egyik karján ingujját, fokosnyele végét fogva meg, fenyegető mozdulatot tett a levegőben. Már régóta bevan rendelve a szolgabíróhoz, éppen, hogy most ment el — mondja — azután bizony az éjjel is elmaradt. Mert ha ő otthon van, őt ugyan senki fia sem teszi csúffá, s fokosát végnél fogva oly bátor és szép poseokban állt meg vagy hajlott le, hogy szobrásznak lett volna való tanulmányának vagy megörökítésre.

Gyámapám már ismerte az erdészt s azért hívatta oda, hogy mi is lássuk őt.

Távozása után Deák Ferenc megkérde sógorát, hogy nem gondolja-e, hogy a birkákat az éjjel ő maga hajtotta el? Bizony még az is meglehet, felelé az. De most már hol keressem?

Azután rövid fel- és lejárkálás után végre megállt. Nincs ám nagy fizetése az ilyen szegény számadónak s újra kezdé előbbi sétáját, míg gondolatai új támponthez értek, s újra megállt. Őt gyermeke van ám, folytatá okoskodását fennhangon — neki is kell élni.

A két hét hamar lejárt, s mi Pest felé vetük utunkat. Gyámapám ezúttal nem kísért el az állomásra, kissé meg volt hülve.

Deák Ferenc Széll Kálmánt gyermek kora óta isinéré. Az ötvenes években Marienbadba járt, bár az ötvenes két utolsó évétől, úgy emlékezem, már csak Szent-Lászlón sőt egyszer Pesten itta a marienbadi vizet, de nem tett jót és nem ismétlé többet. Hazatértekor többször megszakítá útját s néhány órára, fél napra betért Széliekhez is. Széll József pedig, Kálmán

atyja évenként egyszer leutazott Zalába felesége birtokát megnézni, s ilyenkor magával vitte fiát a nyolc, tíz éves Kálmánt, nem mulasztván el beszólni Kehidán s ott tölteni néhány órát. S midőn Deák Ferenc eladta Kehidát, s a nyarat Szent-Lászlón tölte: bár Szent-László nem esett úgy útba: néha mégis oda is betértek. S ott látta Deák Ferenc mint tanulót és mind növendék ifjút Széll Kálmánt.

Esiküvöm szeptember közepén volt s december elején kérelmemre, fölmentünk Pestre. Hat hétig maradtunk s gyámapám naponként eljött hozzánk több órára, kik anyám és bátyám-nál laktunk, de az estéket többször a körben töltér

Deák Ferenc 1868-ban jött először Rátótra, s ezentúl ott tölte az országgyűlési szünidőket, hetvenhárom nyarán volt ott utoljára.

Első ízben nem maradt soká, részben a szünidő rövidsége miatt, részben, mert először Szent-Lászlóra ment több napra: végbúcsút venni Klára sírjától. Ez év őszén mi is Pestre költöztünk, miután férjemet kerülete képviselővé választá meg a tavasszal s gyámapám azt monda: Mindent meg fog tenni kedvemért, hogy őt e pályán segítse. Széll Kálmán pedig ifjú lelkesedéssel önzetlen törekvéssel, tehetség mellett szokatlan munkaerővel és ne feledjük, mi magyar politikusnak mindenek fölötti érdeme: széleskörű és nagy iskolázottságát a magyar alkotmány és közjog terén, mely biztos eszközt nyújt a haza ügyének védelmében, mely sok hibától megóv, mely fejleszti a hűséget a történelmi alapok és fejlődés iránt, o tulajdonságokkal felelt meg a politika és a közjó emelése követelményeinek.

Miután Deák Ferenc kiegyezésének nagy művét király és nemzet elfogadá, megvalósultak nagy eszméi, remény leni lehetett volna, hogy az országgyűlési tárgyalások nyugodtabb, méltányosabb modorban fognak lefolyni. Hiszen csak egy visszapillantás a nemzet közelmúlt nyomorára könnyűvé tehetné volna még a tagadásnak is, hogy meghajoljon ez új korszak nagy ténye előtt.

De izgatás folytán a koronázás után az ellenzék merészebben lép fel. Éles és akadémikuskodó a kezdet, úgyis nehéz s annyiféle és mindég kényes munkájának előre haladtában.

Új viszonyokat kellett beilleszteni rendetlen állapotokba s új eszmékkal megoldani az új kérdéseket, életbe léptetni a kiegyezést.

Egyik nagy feladat a másikat követé s Deák Ferencnek folyton igénybe véve: fáradhatatlannak kell lennie, mert ha voltak is kiváló munkatársai: az eszmét ő teremté — alakját ő fejté ki — a részletek fő elveit ő adá meg.

Óhajtaná, ha a ministerium alkotna egy külön pártot, kormánypártot, s ő azon kívül állna. Pártolná azért meggyőződése szerint a ministeriumot, de független óhajtana maradni: A te neved oly nagy tekintély, melyet mi nem nélkülözhetünk, mert ha külön állasz, ha egyedül is, azt fogják mondani: pártoddal ellenünk vagy, s ez gyengít bennünket. így vagy ily alakban beszélhetett volna rábeszélőleg az érzékenyen féltékeny ministerium, Deák Ferencsel szemben. Deák engedett, de nem érzé magát jól e helyzetben.

Eégi szívbaja, mely a harmincas évek elején jelentkezett talán gyorsabban fejlődött ki a

politika izgalmai folytán, mert nem is említve az 1846-47-iki hosszas és komoly baját a hatvanas évek elején egyszer rosszul lett, aggodalmat okozva mindenféle. Hatvanhat áprilisában két nap nem jöven hozzánk, elmaradását valamely politikái oknak tulajdonítottam, s midőn harmadnap eljött, mit sem sejtve siettem elébe. Szó nélkül foglalt helyet a kanapén, s megemlítvén, hogy már két napja nem láttam őt, csodákozva kérdé: Mi hát nem tudjuk, hogy ő rosszul volt? Pedig a „Pesti Napló” is közölte baját. De nekünk sok dolgunk volt s nem olvastunk újságot e két nap. Elmondá: hogy rosszul lett a házban, a gyűlés után és csak hosszabb idő múlva lett annyira jobban, hogy kocsin haza mehetett. Sok képviselő vette őt körül s nagy részvétet mutattak, nagyon aggódtak. Egyet közölök beültettek kocsjába, hogy őt haza kísérje — mert hisz — mindannyian szívesen haza kísérték volna. Megindított, amint e nagy ember előadá egyszerű egymásutánban: mint aggódtak a képviselők, mint igyekeztek segíteni, hogy sietett egyik másik, hogy neki a legcsekélyebb szolgálatot végezhesse. Mintha csak kitüntetés, ki nem érdemelt kitüntetés lett volna az aggodalom és szeretet e megnyilvánulása: oly meleg érzés szelidíté hangját.

1869-ben tavasszal egyik nap, kora délelőtt küldé a bérszolgát azon izennel, hogy beteg. Eddig ha catharust kapott; mert hisz más baja nem volt negyvenhét óta és ha lázas volt, mi eddig ritkán történt: írt néhány sort, hogy menjünk, vagy mióta férjhez mentem, hogy menjek hozzá. Nagy aggodalommal siettem őt fölkeresni, nem jót sejtve az egyszerű izenetből. Deák Ferencet ágyban találtam. Elbeszélte,

hogy reggel felé, félig kábultan ébredt fel, s oly rosszul érzé magát, mellében oly erős nyomást érzett, hogy orvosért akart csengetni. Előre hajolván, úgy látszik elkábult, s az ágy melletti alacsony szekrény sarkára esett feje, egész közel a halántékhoz. Egy másodpercre — monda — bepillantott a másvilágba, de csak egy másodpercre, mert úgy hiszi, éppen az éles ütés következtében tért hamar magához és csengethetett orvosért.

Az orvos szerint az erősen afficiált tüdő erős nyomást gyakorolhatott a szívre, mely előidéze e veszélyes tünetet. Ez alkalommal néhány nap maradt ágyban, e hülése makacs volt és tovább tartott a rendesnél.

A hetvenes években ősszel és tavasz felé könnyen meghűl, catharust kap, mely most nyolc-tíz nap helyett hetekig eltart. Megírja, hogy beteg s én négy óra felé hozzá megyek; s míg tart a baj és ő nem járhat ki: éjfélíg maradok.

Betegsége alatt hiába kopogtattak ajtaján zárva maradt az. Kopogtatási modorukról ismeri már a gyakran jövőket. Betegségében Deák Ferenc csak egy esetben ereszti be a kopogtatót, ha tudja róla, hogy az dologban jön.

Gr. Mikes napjában többször beszólt. Néhányszor találkozom vele az ajtóban: „Jó, hogy jön” — mondja — s azután megy és az nap nem jön többé.

A baj elmúltával kocsin jön hozzánk néhány napon át, de ezt is elhalasztja, ha fontos conferencia van a „körben”. Oda nem mehet el: dohányfüst és meleg károsak egészségének; elmarad hát inkább tőlünk is. Kérésünkre, hogy más az egy családi körben menni, mint sok em-

ber gyülekezetébe: válasza úgy hangzott, hogy „úgyis sok képviselő könnyen veszi kötelességeit: Ő nem akar hibát elkövetni”. Hetvenkettő nyarán férjem Béla testvéremmel anyja látogatására készült s engem is hívott, hogy tartsak velők, de én a nagy meleggel kimentem magam. Férjem azonban újra meg újra biztatott ez útra, míg végre gyámapám azt kérde tőlem, elmennék-e ha ő is eljönne. A nagy meleget ekkor is felhoztam, de igent mondtam.

Hogy sejthettem volna, hogy baj éri! Oly jó színben volt. Az estét jó tölte, de éjjel rosszult, s felkelvén, az ajtóhoz közeledett, s ott öszszeesett.

Az esés zajára hozzá siettünk: rögtön magához tért, mert csak szédülés volt, s ágyba fekve csak csekély nyomást érzett mellében, de hangja gyenge lett, arca beesett, feje hüvelyknyi távol volt egy kályha éles sarkától, de megóvta a gondviselés örökösége az országot egy váratlan nagy csapástól ez alkalommal.

Sürgönyünkre megérkezett rendes orvosa: Kovács Sebestyén Endre, s tanácsára egy nap ágyban maradt s biztatására negyedik nap már visszamentünk Rátóra. Kérdésemre, hogy nem árt-e meg az út, azt felelé: hogy midőn a szívét hasonló támadás éri, nem szokott az hamar ismétlődni rendes körülmények között; ő nála meg éppen nem fog ismétlődni.

E szomorú értesítés aggodalmával és biztósításával tértünk vissza. S mi még elszomorítóbb volt: Deák Ferenc maga annyira ismerte a szívbaj eshetőségeit, hogy orvosa nem ismerhette jobban. Rossz út, a forró augusztusi nap okozhatta ez alkalommal a bajt.

Korábban is ment el tőlünk e nyáron,

augusztus vége felé távozott Béla testvéremmel, hogy közelebb legyen orvosához s ha lesz rá idő, majd lemegy Paksra rokonaihoz. Paksra már nem mehetett, az országgyűlés szeptember eleién kezdődött. Deák Ferenc erős phisicuma, szívós ereje még eddig ellentállott e vészes jelek támadásainak s ha támadták is sokakban aggodalmak, elszunnyadtak azok, őt újból a régi erőben látva, mint halad a rég megkezdett fényes pályán.

Novemberben meghűlvén lázas volt, s én naponként jártam hozzá. A hónap végén már jobban volt s egyik nap kopogtak ajtaján — Lónyay, monda halkán — ereszd be. Miután helyet foglalt s én is vissza helyezkedtem Deák Ferenc mellé a kanapéra, Lónyay egészségéről kérdezősködött, mire ő hosszan és szíves hangon válaszolt, s kérdé, mit csinálnak a körben.

Lónyay válasza erre rövid volt, s felületesen, kedvetlen hangon beszélt. Deák Ferenc ezután is szíves hangon folytatta a társalgást, de ennek dacára, midőn elhallgatott: csend állott be. Lónyay fél óra múlva távozott. Másnap később jött s úgy szólván a tegnapiakat ismétlé. Ideges volt. Deák hallgatag. Harmadszor még később ismétlődött a kopogtatás az ajtón. Megint Lónyay, mondám nyugtalanul s egy kemény: nyisd ki — volt a hangos válasz — Lónyay belépett. Én lassan közeledtem a diván felé, sajnáltam őt. S mintha sejtette volna gyámapám, szökési vágyamat, kezemet a csuklónál erősen megfogta.

A szoba setétes volt a két gyertya fénye elveszett a nagy szobában, s oly sugarakat vetett a téres karszékbe, melybe Lónyay ült,

mint képeken látható, valamely szobának ablakán a kívülről beható lámpa fénye ködszerű sugarai.

Lónyay a széknék Deák felőli oldalán, s a szélén ült, egyik karját a székkarjára helyezve s egészben teljesen Deák Ferenc felé fordulva. Kire én is föltekintettem s egy pillantásra láttam, hogy komoran néz maga elé, s hogy két nap előtt még valami várakozó és meleg kifejezés mérsékelte tekintetét: ma szigorú volt az. Lónyay folyton hallgatott s távozáskor azt kérde Deák Ferencről: mikor gondolja, hogy elmehet a pártkörben Deák válasza után távozott Lónyay — lemondott.

Hosszú csend után Deák Ferenc így szólt hozzám: Lónyay már két hét előtt fölkereste őt, azt állítva, hogy minden ő tőle függ, ha ő pártolja őt továbbra is, a párt is összefog tartani és ő mellé áll. Már akkor megmondta neki, hogy nem maradhat miniszterelnök, mert ha lemondása hírére csillapodnának is a kedélyek, amint megtudnák, hogy marad, újra kezdődnek a pártban a zavar, az elégtelenség. Azután f oly tata: Minden embert meg akar nyerni Ígéretekkel, folyton kapkod biztat, de nem tartja meg szavát, mert hogy is tarthatná meg szavát az, ki mindenkinek mindent megígér. Nem hiszi róla mindazt, mit beszélnek, de azt tudja, hogy sok tapintatlanságot követ el. Ki csalódik benne, az ellensége lesz; s a pártban elégtelenséget, zavart csinált. Az ilyen ember nem miniszterelnöknek való, még akkor sem, ha egyébként vannak érdemei. Kétségkívül sok érdemei vannak a kiegyezési tárgyalások idejéből Bécsben. Találékony és fáradhatlan kétségkívül számosak az érdemei, de

mostani állásra nem való, s ha maradna, a pártot szétbomlasztaná.

A ministerium kinevezéséig Deák Ferenc követői híven vették őt körül, egy esetet kivéve, mely egy időre föllobbant, de a ministerium kineveztetése után még e pártban is akadtak, kiket meglehetett zavarni.

Mióta a ministerium kineveztetésének ideje mindinkább közeledett, de már előbb is: senki nem panaszkodott annyit a pártviszonyok — szerinte — elhanyagolt állapotai felett, mint éppen Lónyay, s miniszerelnöksége a leghelytelenebb móddal akarván azokon javítani — önhibájából — annak lett áldozata.

Deák Ferenc többször beszélt a párt fegyelméről. Szerinte a régiek azt tartották: In necessariis imitas, in dubiis libertas, in omnibus autem Caritas, vagyis szükségekben egyesség, kétségesekben szabadság, mindenben szeretet. Ő is ezt tartaná leghelyesebbnek, bár némelyek azt tartják, hogy ma ez nem elég — és igazok van.

Kérdésekre sokszor felelt valamely esetközlésével legnagyobb részt a nélkül, hogy ő véleményt mondott volna, s ha valakiről véleményt kértem, válasza nagy részt az volt, hogy elmondott valami jellemző történetet, eseményt az illetőről vagy annak életéből. Ilyenkor azután gyakran megtörtént az is, hogy midőn az? elmondottak után ítéletet mondtam s megrótkm, kis idő múlva elmondott egy más történetet, talán egy nemes eljárásról, annak elhallgatásáról, valamely meggyanusításról, holott dicséretet érdemelt volna az illető s csak azt tévé hozzá, hogy ezt is ugyan azaz ember cselekedte. S így történt,

hogy azon kérdésemre, hogy N. képviselő eszes ember-e? azt felelé, hogy az egy ritka hasznavehető ember. Négy-öt megye képviselőit tartja evidentiában, s azok mind a jó ügy hívei. Ezek sohasem zúgolódnak, minden kérdésben józanul gondolkoznak, s nem akad közöttük, kit valami körülmény megzavarná. A körben majd naponként látja N.-et hívei között. Velők van legtöbbet, együtt ülnek a körben, nagyrészt együtt étkeznek s bármi merül fel a politikában, s ő értesül róla: közli velők azt s ha kell, irányt mutat nekik, hogy midőn hazamennek megyéjükbe, tudják, mit hogyan mondjanak el. Azok pedig ő hozzá fordulnak kérdéseikkel s nem Deák Ferenchez, kinek kanapéjához a körben ő is csak akkor megy, mikor az ő köre már elszéledt. Nem tudja, mennyi esze van, de azt tudja róla, hogy még eddig minden helyét jól betölté. Mint férj és családapa kifogástalan s eddigi állásaiban a megyénél az oda valók dicsérik. Igen valószínű, sőt bizonyos, hogy legközelebb főispán lesz, s meg van győződve, hogy egyike lesz a legjobb főispánoknak és megyéje szeretni fogja őt. Másrészt látott olyan embert, ki eszes ember hírében állott, de bármihez fogott, mindent félszegül csinált, s mások bizalmával visszaélt, mert rosszul teljesíté kötelességeit. A főt említett képviselő társai ritkán keresik fel Deák Ferencet lakásán. Nem akarnak alkalmatlanodni, úgyis sok a látogatója. Jól vannak ők informálva, ami szükséges tudni való, tudják ők azt — mondják jelentősen, — hiszen tudják ők, hogy „N” képviselő honnét hozza az ő számukra a politikai eszmék érett gyümölcsseit.

Ha találkoznak Deák Ferencsel, ki bizonyosan megállítja őket — megkérdi egyik-másik: „Meg van-e velők elégedve?” — mert ők csak ezután vágnak. S reggelenként Klauzált már Deák Ferenc szobájában találva, pontosan megjelenik s a legelső látogatók egyike N. képviselő, s azután ment sokszor összekapcsolódva Klauzállal: keresni a képviselőket.

Deák Ferenc eszméivel nézeteivel, könnyen megtörténhetett, hogy valamelyik hivatott vagy nem hivatott, ugyanazokat ismételve, mint sajátjait. Nemcsak hogy nyíltan elmondá nézeteit, megismerteté már előre eszméit, eljárását a jövőben, bizonyos eshetőségek megállapodott nézetét, meggyőződését, nyilatkozatot, melyet tett, vagy tenni fog: mindég ugyanazon logicus sorrendben, ugyanazon szavakkal adta elő, ha százszor és százszor ismételve, monda is el azokat. Hányszor hangoztatá: a méltányosságot, mely nélkül embert megítélni alig vagy csak ritka kivétellel lehet. S az országgyűléseken, ha nem bírta is a méltányosság hangoztatásával leküzdeni mindenkor a kívülről felbolygatott szenvedélyek tengerének vad hullámain: sokszor megfékezé a felizgatott ház nyugtalan kedélyét, vissza fojtá az indulatok kitörését s a kedélyek lecsillapultak.

Évek hosszú során át volt ő is ellenzék. Nehéz idők! Egy életre csinált politikát. Többség, vagy kisebbség! Súlyos időben mindegyik helyzete nehéz. A többség vagy kormánypárt: mert hisz ez nagyrészt ugyanaz: számot vet lelkiismeretével, s aszerint cselekszik, mert cselekednie kell. Sőt az is megtörténhetik, hogy jó-hiszeműleg megalkot egy törvényt, melyet a körülmények ugyanazon kormánypárttal meg-

változtathatnak, mert rossznak bizonyult: s ezért senkitől sem illetheti megrovás.

Más az ellenzék. Az ellenzék cselekedetei nagyrészt negative nyilvánulnak. Neki a megfontolás kétszeresen nehéz, s mikor számot vet magával: azt is meg kell gondolnia, hogy követhetné-e politikáját akkor is, ha ő jutna többségre, vagyis kormányra. És ha hibáz: politikáját megváltoztatja: Inconsequentiaival vádolják: a hatalomra vágy. Nem politikai jellem. S ha az akar maradni: Csak egy út van előtte:

A visszavonulás.

*

Deák Ferenc nappali szobájának egyik fő helye: íróasztala. Itt írta leveleit. Az asztal felett hegy arckép: Vörösmarty Mihály nagyobb és körülötte kisebb alakban Kisfaludy Sándor, Kölcsey és Berzsenyi. Az asztalon az íráshoz szükséges holmik: két ezüst gyertyatartó, lapos alappal. A másik fő hely, a szoba keleti falának közepét elfoglaló díván; ennek bal szegletébe mélyedve, bal karját a díván karján fektetve: fogadá vendégeit. A díván baloldalán, kisebb asztalon tölgyfa dobozban cabanos szivarai álltak, melyekből látogatóit szivarral kínálta, s ő maga sem szít mást, bár erős dohányos volt — mindaddig, míg ez kapható volt, utóbb pedig az ennek megfelelő szivarokat szívta.

A díván előtt nagy asztal volt, melynek jobb felét fekete tálcákban sereg ceruza, kés, gyufatartó fődte. Az asztalon egy kis könyv: Tacitus dísz kötése. Gorove hozta Parisból. Gorove több ízben hozott Deák Ferencnek apró ajándékokat.

Tisztelői számtalan ajándékkal lepték meg őt. Az asszonyok himzett vánkosainak, erszé-

nem akarta, hogy ez tudva legyen, azért mégis az akkor divatos s az előkelő világtól hullámzó „Váci utcába” ment sétálni. De alig haladt beljebb az utcába, Deák Ferenc jött egy társaság élén; vele szembe.

A főherceg katonásan állt meg előtte, katonásan szalutált, e szavakkal üdvözölte Öt: „Jelentem alássan, berukkoltam” — Deák Ferenc reá szegezé erős tekintetét, látszott, hogy nem tudja, ki áll előtte. Pedig, monda József főherceg — sokat látta őt atyja szobájában — József nádornál; de akkor még kis fiú volt. Hogy hívnak öcsém? — monda végre Deák Ferenc biztosan tudva, hogy a főherceg nem lehet, mert az távol van a fővárostól — s József főherceg megnevezé magát. Nem csoda, ha nem ismert meg — folytatá a főherceg — hosszabb idő óta Kecskeméten levén a tavaszi gyakorlatokon, úgy lesült, hogy ki régen látta, alig ismerhette meg. József főherceg nem szokta előre bejelenteni magát Deák Ferencnél, ki a hetvenes évek elején egy reggel nyolc óra felé még ki sem jött hálószobájából s atilláját húzva fel magára: kopogtatást hall a külső szobában. Kíváncsian e szokatlan belépésre kissé gyorsabban húzza fel az atilla másik ujját s kilép belső szobájából.

„Úgy-e nagyon korán jöttem? — de nem akartam akkor jönni, mikor majd sokan lesznek — monda az ő nyugodt lassú előadásában József főherceg, — mert ő volt a korai látogató.”

*

Nagy volt e Deák Ferenc, midőn Rátóton az akácfaék és orgonák árnyékában ülve a kerti

ülésen órákszámban elnézte a mi kuglijátékunkat, „mert ő maga sohasem játszott semmiféle társasjátékot”. Este pedig szobába vonulva kártyáztunk. Ő ült a kanapén, én mellette s nekem segített a kártyában, azután anyám s végre a szolgabíró, egy régi honvéd, vidám játékok valának, ezek sokszor az ő élcei és tréfái folytán, melyeket a mellék asztalnál tarokkozókra tett, kik a mi játékunkat bizonyosan titokban kicsinylik.

Sokan látogatták őt meg nagyobb és kisebb politikusok, s nem volt hiány vendégben.

„Játszik ő is?” — kérdi Szlávy a kuglira mutatva, s válaszként, hogy nem: Hát én is szeretnék nem játszani, monda csodálkozó szemeinek nyájas kifejezésével nézve rám.

Nem ajánlom — felelém nevetve. Nem ajánlja? — monda ő is halkán s nevetve. Gyámapám szereti, ha mindenki játszik, válaszolám. Erre egy ideig komoly arccal erősen szívtá a miniszterelnök törökpipáját, s folyton nézte a kuglit. Egyszer csak mintha álmából riadt volna fel: felállt, s erős hangon: „Nohát játszunk kuglit — monda — általános mosolyt keltve.” Kerkápoly, kinek előadását hegyi patakhhoz hasonlították, mint zuhog, csörtet, majd meg csendesen folyik medrében, robustus élcei és találó észrevételeivel frissítőleg hatott a játék egyhangúsága közé, de bár folyton beszélt, mindég tudta, mikor kerül reá a sor a dobásnál. Nem úgy, mint a szórakozott Szlávy, kire éppen úgy mint a politikában, többször kellett Deák Ferencnek rászólnia. Távozáskor a vasúti kocsiból kihajolva, Kerkápoly kérdé Deák Ferencet: Nincs-e valami parancsa Pestre? Nyírásd meg a hajamat — monda

Deák Ferenc, — Akkor fejét is oda kellene adni, az pedig nagy baj lenne az országnak felelé Kerkápoly. Nagyobb nektek, mint nekem: felelé Deák.

Máskor Kerkápoly Tisza Lajossal volt ott — akkor közlekedési minster, ki örökké volt elfoglalva. Nem csoda! Nehéz lehetett helyzete. A Deák politikát követte, Andrásst szerette, s Tisza Kálmán, az ellenzék vezére, testvére volt.

Nagy hőségek jártak a hetvenes évek elején s a kugli játéknál, Széll Kálmán 1 eveté felső kaputját, azon megjegyzéssel, hogy most ez divat a tennis játéknál. Komolyan hallgatta ezt Deák Ferenc, s kis idő múlva: nem emlékszik

— monda hozzám fordulva, — hogy felnőtt kora óta valaha levetette volna atilláját. Pozsonyban nagy labdázások voltak a ligetlen, s a követek közül többen levetették atilláit, de akkor is és azóta is, ha ilyet lát, mindég az jut eszébe: Kik nem akarják megszokni a kis kényelmetlenségeket: ugyan elbírják e majd viselni a nagyokat?

Midőn itt közöttünk ült érdeklé nézve a játék esélyeit, bárki idegen vegyült is közénk, nagy volt ő, mint akár pesti szobájában, hol a kiválók vették őt körül: hozzá megkülönböztetéssel intézve szavaikat a legelsőktől kezdve.

Az első két évben Rátóton többször elment nagyobb sétára az erdőbe: sokat ült a tölgyek alatt. Nem messze a háztól, akkor sima zöld rét szélén, a patak mellett, félkörben állott nyolcszázados tölgy; a legnagyobb alá ülőhelyet csináltattam s itt órákat töltött egyedül. Az utolsó két évben a nap nagyrészt a teke-

játék²² körül tölte, érdeklél nézve a játékot, elbeszélgetve a számos vendéggel.

Ez években őszi catharusa nem maradt el s a téli, tavaszi hónapok alatt is többször visszatér az, s ő ismét a szobához van kötve hosszabb időre. Órákszám raktam a paciencet, a „Fonást” bár oda se nézett, míg láza volt, s némán rakogattam a kártyákat. Azt tartotta, 14 R. elég meleg szoba szívbjajos embernek, de a nagy hidegben bizony lehült s titkon örültem, ha tizenhárom fokot fedezhettem föl s be volt szabad fűtetni. Ő úgy megszokta a hűvös szobát, hogy észre sem véve annak lehülését, mely most a jóbarátok helyett a betegség gonosz vendégével a két gyertya mellett — lámpája soha nem volt — ridegnek látszott nekem. E téres nagy szoba, melyet tisztelői száma tüntették fel kicsinnyé, melyet egy nagy élet fénysugara világitanak be: most setét árnyékot vetett felém, s aggódva láttam, mint esteledik be az ő nagy élete is.

Elgondoltam e hosszú órák alatt: mily emberismerő, mily jótevő! Én nem segíthettem rajta, nem volt miben kiszolgáljam őt, de bizonyosan tudta, hogy boldoggá, büszkévé tesz, ha megengedi, hogy vele lehessenek a betegség e kedvetlen óráiban is. Mert nagy volt az ő jósága: a jóság hibái nélkül. Nem szavakban, de tettekben, nagy tettekben kifejezve. Midőn jobbra fordul egészsége, nézte paciencemat és megtanított piquet játszani, de csak addig játszott, míg megtanultam e két szép játékot, bár a nyár folytán rendesen kimentek a fejemből.

²² Ezen játéknál kötőn lógó golyóval kell ledobni a bábukat.

„Jó ha ért valaki a kártyához, hogy megértse, ha róla van szó; de ő soha sem kártyázott fiatal korában sem. Azt tartá: alig van, mi anynyira képes a szenvedélyeket felizgatni, mint a kártya, — szenvedélyes ember kerülje a veszélyes izgalmakat: mert az egyszer féket vesztett szenvedélyt alig — talán nem is lehet megfékezni.”

„Mit szóljon, midőn hallja, hogy valaki kártya miatt föbe lövi magát”? nem is szól kárhooztatólag. De midőn szenvedélyes ember kártya asztalhoz ült: azt erősen megítéli, megrója.”

Deák Ferencet rátóti útjában Béla testvérem és férjem kíséré el, melyben Rátótra menet többször én is résztvettem, hetvenháromban utoljára. Az úton hallgatag volt, arca hevült, a hőség kiállhatatlan. Aggódtam, hogy baja lesz. Ismételen megbomlott egészsége folytán arca megnyúlt, kissé megsoványodott. A nagy hőség, s az út fáradalma nem ártottak meg, Eátótra érve, egész ottléte alatt jól érzé magát — bár akkor említe nekem először, hogy mellében majdnem folyton érez nyomást, s hogy már két év óta érzett hasonlót, de előbb ritkán és nagyrészt gyengén jelentkezett az. Időnként fölmerülő catharusai alkalmával testvérem és férjem tizenkétóra felé jöttek értem, s ha kissé jobban érzé magát, szívesen elbeszélgetett, s mi egyik maradtunk. Régi nagy könyvtárából alig maradt meg néhány mű, egy-két történelmi és irodalmi munka hozzám is vándorolt; s hálószobájában egyedül, mint granit a kegyelet helyén: állott a Corpus Juris a multak emlékein.

Fiókjai a számtalan levéltől lassan kiürültek.

Elmondván, hogy ma égeté el utolsó levelét; megkérdem, hogy miért tette ezt? „Talán meg

bánták eddig, mit írtak; levelök compromittálná őket — ő nem lesz árulójuk.”

Az utókor — felelém — nem ismeri majd a mai körülményeket, helyzetet, nem tudja, mily súlyos viszonyokkal mennyi emberi gyengeséggel, hiúsággal kellett megküzdenie annyi irányban, s az ily levelek bizonyítékok lettek volna. Esetleg adatokat szolgáltatott volna nyilvános szerepléshez, élete történetéhez. Erre gondolkozva, lassú hangon monda: „Az én életem története, az én jellemzésem: a közpályán töltött életem: nyilvános szereplésem.”

Akadhat felelém, ki hiú önszeretetből úgy ad elő elmúlt eseményeket, hogy azok saját érdemeit emeljék Deák Ferenc eszméinek rovására, s ez majd csak akkor jut nyilvánosságra, midőn már nem lesz azon időből, ki őt megcáfolhatná.

„Törődöm is vele — monda. Tetteim, cselekedeteim tesznek ki engemet.”

Némán csókoltam meg kezét. Eszembe jutott ama Jézus, kinek oly egyszerűek és mély értelműek valának szavai. Hiszen a keresztény vallásról, mely szerinte a legszebb vallás mindannyi között, mert szeretetre tanítja az embert, — oly sokszor beszélt. Elmondá, mily nemes érzelmeket fejlesztett ki az emberben, megmutatá az utat a jóra az által, hogy szeretetre tanít.

A múltékony bajok után, amint jól érzé magát, a régi lelkiismeretességgel járt el az országgyűlésekre, folyton részt vett a tárgyalásokon. Felszólalásai, beszédei, számosak ez évből, de 1873 nyarán tartja meg a vallás kérdésben, messze kiható — de utolsó — nagy beszédét.

Ez évben később ment föl Pestre Rátótról,

s a késő ősz sem hozta meg a hülési bajokat — de meghozta december. Időnként jobban lesz hetvennégy elején, majd midőn már a kimenésre gondolt: újra és újra beállt a láz, a catharus, s mi legkínosabb: a nehéz lélegzés. S beállnak az aggodalmas setét esték, a hosszú éjjelek. Egy nagy életpálya borult setét éjbe, melyet nem derített a szelíd alkonyat, az élet estélye.

Hetvennégy kora tavaszán Deák Ferenc már folyton betegeskedett. Időnként oly erős vértódulásai voltak mellében, hogy ritkán tölthet az éjjet ágyban, s fél éjjel karosszékeben ült. Az egész napot éjfélig nála töltém, csak ebédre mentem haza, de leginkább magános éjjelei aggasztották. Kértem, fogadja meg az én kötelességtudó cselédemet ápolásra, ki az éjjelet a mellékszobában nála töltené, nappal pedig hozzánk jönne vissza. Egy derék kálvinista asszony volt ez, ki mindvégig hű ápolója volt Deák Ferencnek. Egyik délután márciusban kopogtatás hallatszott az ajtón. Intésére kihúztam az ajtó reteszét s belépett egy magas széles vállú katona. Távoli rokona Deák Ferencnek. Sibrik őrnagy. Évenként egyszer eljön, tiszteletét tenni ha Pestre kerül — én most láttam őt először. Szerény, egyszerű, becsületes katona szigorú kötelességérzettel.

Tud piquet játszani? — kérdem őt — kifogyva az ügyes nehéz témákból, félve nehogy gyámapámat általok felizgassam. Rossz napja volt; nehezeére esett a beszéd. Intésére elkezdünk játszani s midőn Sibrik néhány óra múlva távozni készült; felszólítani: jöjjön máskor is. Már az ajtónál volt, midőn Deák Ferenc utána szólt: jöjjön mindjárt holnap. Sibrik boldogan felelé, hogy most ideiglenesen bureaubába van

beosztva Budára, s szabadok estéi és éppen eljöhet.

Visszagondolva a nehéz napokra, melyek ez után bekövetkeztek, az ég küldöttjének kell őt tekintenem. E naptól fogva nyugodtan távozhattam az éj közepén, mert Sibrik pontosan megjelent este hét órakor, s nem ment el addig, míg Deák Ferenc le nem feküdt, ha az öt óra után reggel volt is, bár ez időben nagyrészt négyóra körül indult lakására a Krisztina városban, gyalog a várhegyen keresztül.

Kovács László bejött néhányszor kártyázni, de alig játszottam vele egy játszmat, elküldett s végre megmondá neki Deák Ferenc: miután folytonosan beszél, hol arról mit nem tud, hol arról mit rosszul tud; s ez unalmas: jobb ha elmegy. Ez izgatta őt, e csacsogás. Sibrik csendes szótalan ember, valóban nagybeteghez való ápoló, erős phisicuma is képesíti őt rá. Ha sok álmatlan éj után, kártyázás közben sokszor lehunyódtak szempillái, rossz kártyát játszott ki, ha bocsánatot nem kér; ki vette volna azt észre? Melyikünk bírta volna ki segítség nélkül az aggódo éjjelezést, a nappali bánatot annyi ideig!? A baj mind rosszabbra fordult, úgy látszott; s főként az volt aggasztó, hogy egészségének javulását már csak a szenvedések csökkenése képezze. S azon időben csak azt éreztem napról-napra, hogy így elhagyatva nem maradhat gyámapám. Ez elhatározáshoz jutva magamban azon rövid idő alatt, míg családommal voltam: előadtam, hogy gyámapámat arra fogom kérni, lakjék nálunk. Neki pedig elmondtam, hogy mi azt találnánk leghelyesebbnek, ha hozzánk jönne lakni. Azt úgyis tudja, mily boldoggá, büszkévé tenne

bennünket és sok aggodalomtól fosztana meg. Adja Isten, hogy jövő télen jobb legyen egészsége, de hátha megkapná lázas állapotát: egyedül léte ily esetben mindenkire aggodalom lenne. Az ápolónő elvégzi dolgát és nekünk meglenne az a megnyugvásunk, hogy közelébe lehetünk. „Magános embernek ez a sorsa” — felelé kis idő múlva folytatá: „Ha valakivel együtt lagnám, azt csak veletek lenne, de nem szeret senkinek terhére lenni — beteg ember pedig nagy teher.” Nem teher az, hanem gond — felelém — és a gondnak súlya akkor válnék csak igazán elviselhetetlenné, ha távol lennénk attól, kiért aggodunk, kit forrón szeretünk.

Soká gondolkozott ezután. — Istenem, Istenem! — Min gondolkozhatott, de én úgy képelem, van valami ok, ami a nyilatkozattól visszatartja őt, s attól féltem, hogy végre is majd nem jön hozzánk lakni; azért kis idő múlva folytatám, hogy veszünk nagyobb lakást, melyből két szobát egész külön megtart magának és külön fizet, mi pedig fizetjük a magunk lakását. Erre rögtön reá állott, beleegyezett. — Ez egy délelőtt történt, s délután visszajöve találkoztam gr. Mikessel, ki avval fogadott: örül ám gyámapja, mindjárt elbeszélte, hogy magukhoz megy lakni a jövő télre. S válaszomra azt felelé: Higyje meg, nem csak önöknek lesz az megnyugvás, hanem? igen sokra nézve, kik aggodunk Deák fölött. Az „Egyetem”-téren, az? egy emeletes Hadikházban találtunk lakást, s gyámapám két nagy szobája, a mi ebédlőnk által volt lakásunkkal összekötve.

Alig nyugodtam bele a jövőé berendezésébe; új aggodalom merült fel: Mi lesz a nyárral!

Az idén nem jöhet hozzánk Rátótra — monda néhány nap múlva. — Megbontott egészsége miatt nem mehet oly hosszú útra. Akkor mi lesz? — kérdem. „Majd itt marad ebben a lakásban, ez jó hűvös szoba.”

Mindezt elgyengült, oly elgyengült hangon monda, lesóványodott arccal; szemeiben oly nagy betegnek sóvár kifejezésével. Nyáron e lakásban! Deák Ferenc! — Az nem lehet gyám-
apám, az nem lehet — mondám — bensőleg megtörve, kétségbeesetten.

Hosszabb csend után beszélte, hogy rokona több év óta lakik nyáron a városerdőben, s említé, hogy néhány üres szoba volna még a villában, hol ő lakik, s kérdé, hogy ő nem bérelné e ki e szobákat; mire ő azt válaszolá, hogy majd meggondolja.

Deák Ferenc hetvennégy júliusában ment ki néhány hétre a városerdei villába, Mikes kíséretében. Ne is aggódjék a nyáron — monda nekem, midőn búcsút véve gyám-
apámtól, hogy fürdőre menjek egészségem helyre állítása végett, találkoztam vele a szálloda folyosóján.

Majd meg leszünk mi a nyáron, rendezgetjük előre a lakást. Most ő vele nem beszél másról, mint a jövő télről.

Új lakásába hozzánk is gr. Mikes kíséré be Deák Ferencet szeptember elején, de alig üdvözölhetjük őt, alig nézhette meg szobáit, az út kimeríté, arcáról eltűnt a pillanat derűje s fáradtan ült le a dívánra. Az első szobában volt ágya, melyben nálunk egyszer az első éjjel feküdt hosszú idő óta először, néhány órára. A másik szobát nevezé hálószobának, mert ott tölte szenvedéssel teljes éjjeleit a nagy kar-
székben. Ide vonultunk be először későn este,

utóbb már kilenc óra körül. E szobába kandallót tétetett: Beteg szobában jó a kandalló, mert javítja a levegőt. A délelőtti órákban sokan látogatták s testvéremtől tudom, hogy néha elég élénken elbeszélgetett. A folyamodók, kéregetők itt is megjelentek, de ezeket már elutasítottam. Elégszer voltam tanuja, mint használják ki adakozását. Hányszor küldte ama szerencsétleneket a lelkiismeretlenség, olyanok ajánlottjai lévén számtalanszor, kik maguk is fölkereshetnek volna a ministert, kiket nem ismert Deák Ferenc, tehát hogy ajánlhasson; kik nem távoztak szobájából — hisz ajtaja mindenkinek nyitva volt — míg néhány sor írást vagy névjegyét, nem adta. Amin úgy segített, hogy megmondá néhány ministernek: ki e módon megy hozzá ajánlatával, a minister tudakoltassa meg kilétét, mert azt nem ösmeri. Ha valakit komolyan ajánl, azt úgyis más módon teszi.

*

E közben a Deák-párt mint vezért vesztett sereg, tétova lépésekkel halad a megkezdett utón, a bizonytalan jövő felé. Lehanyagoltan, kedvetlenül. Nagy tények képezék múltját, nagy felelősség terheli vállait, s e válságos időben egyesül e párt a nagy ellenzéki párttal, a határozatival s egyesülve halad tovább a Deák Ferenc műve által kijelölt úton. De hogy hatvanhét óta e politika követői mennyire fejleszték a nemzet becsét, külső és belső értékét, munkásságát, boldogságát, de ha a nemzet nem volt képes teljesen kihasználni a kiegyezés nagy alkotásait, ha nem tudta azt helyesen megérteni, azért nem egyedül e párt és kormányai

felelősek; de felelős az ellenzék, még a legkisebb pári is, valamint a nemzet.

Midőn Széll Kálmán a két párt fusio eszméjére Deák Ferenc tanácsát kérte ki — válasza az volt: „A pártviszonyokat csak az ismerheti, ki folytonosan benne van a pártban. Ő már két éve nem élt a párt körében, sőt betegeskedése miatt, már az előbbi években is ritkábban járt a klubba s a házba is: ti benne élték a pártban; tegyetek úgy, mint legjobbnak találjátok a hazára”. Mélyreható bölcs megjegyzés, melyre csak ő volt képes.

A ministerium kineveztetésének napjáról lévén iszó, figyelmeztetett: Mondjam meg Kálmánnak: „a kinevezések ne legyenek március másodikáról keltezve, mert az Symplicius napja, s ilyeneket felhasználnak az emberek.” Már késő volt ezt megváltoztatni; s a lapok soká mulattak a Symplicius ministereken. Most ártatlan mulatság volt ez reájok nézve, de válságos időben sokszor végtelen kis körülmények határoznak, döntenek.

*

1875-ben történt, hogy a belvárosi választók — hatvanegy óta az ő választói meghallván, hogy Deák Ferenc nem akar képviselő lenni betegsége miatt, elhatározták, hogy őt egyhangúlag megválasztják, őt meg sem kérdezve. S bár Deák Ferenc erről értesülve magához kérte néhány választóját s azok előtt kijelenté, hogy lemond a mandátumról: választói egyhangúlag megválasztották. Deák Ferenc augusztusban fogadta a választási jegyzőkönyvet hozó küldöttséget; de kérelmököt, hogy fogadja el a képviselőiséget, megtagadta. Reménye van ugyan

— felelé, — hogy javul egészsége, de addig is kötelességének tartja az országgyűlésnek beadni lemondását és hogy a főváros értesüljön a gátló akadályról; ha ezután még is megválasztják* hazafiúi kötelességének fogja tartani, hogy a választást elfogadja.

A küldöttség a jegyzőkönyvet Deák Ferenc asztalán hagyta, s Deák Ferenc a jegyzőkönyvet beküldte a képviselőház elnökéhez s lemondott a képviselőségről.

*

A délutáni órákban rendszeren egyedül voltam gyámapámmal, már régóta neheze érik a beszéd s így sokat hallgattunk. Én nem merem szólni, nehogy zavarjam, míg ő nem mondott valamit, egyenesen ült a diván bal sarkában, ez évben már lehunyta szemmel és kimerült félálomba merülve, fél ébren, de sokszor gondolkozott ilyenkor is; s elmondá néha a gondolatának tárgyát. így beszélt egyszer a nemzetek életéről, fennmaradások okairól, s azt monda: A gondviselés nem hagyja el azt a nemzetet, melyben van erkölcsi erő, — s Magyarország sorsa felett sokszor örködött — s meg van győződve, hogy örködni fog ezután is. Megtörténik időnként, hogy a nemzet sorsát egy időre egy ember intézi; s ha ez megszűnik élni: az első komoly helyzetben bizonytalanság, aggodalom száll meg sok embert. Kihez forduljanak, kiben bízhatnak? Pedig ez helytelen aggodalom. Mikor egy nemzet elveszti azt, kiben bízott, kit követett s vezetőjének tekintett: a gondviselés pótolja azt mással és ha nem lehet egy emberrel: pótolja többel; s ha az sem felel meg, pótolja azt a nemzet erkölcsi ereje. Mit előbb egy emelt,

emeli nyolc vagy tíz, s ha ez sem képes: emeli azt az egész nemzet erkölcsi ereje. S ebben van a gondviselés áldása.

Máskor elmondá, mikor hol született s az akkori körülményeket, bár ezeket tőle már régen hallottam.

A díván előtti asztalt közel húzva hozzá, én az asztal végénél ülve, úgy tartottam a kártyákat, hogy gyámapám láthassa őket, Sibrik velem szemben ült. így játszottunk órák és órászám, látszólag kártyával elfoglalva. Az utolsó két télen már nem adott tanácsot, hogy mit játszam ki, oda sem nézett már s behunyt szemmel, ült a dívánján mozdulatlanul, szó nélkül. Kétszer megkérdeztem, hogy játszunk-e tovább, nem bántja-e, hogy kártyázunk? — válasza az volt: „Szereti maga körül ezt a kis mozgást; egy percre néha elvonja figyelmét fájdalmaiktól.”

Régi orvosa Kovács Sebestén Endre, háromszor jött naponként. Ha gyengébb alkattal bír, biztonnal előbb legyőzi őt a betegség, de az ő szívós erős phisicumán csak tartós és folytonos küzdelemmel volt képes erőt venni. Betegségében is egyenes alakja a nagy soványság folytán magasabbnak látszott, s még mindég csodálatos ereje volt, ha valamit megfogott vagy odább tolt.

Betegségében ki merte volna őt biztosítani jobb fordulatra — s ha akadt volna oly bárgyú: első szavainál lett volna az visszautasítva. Komoly arccal fogtak vele kezét látogatói — s nem-e foglalható abba mély részvételi Hogy vagy ma? — kérdi tőle egyik-másik. S nem elég-e ez? Mit ér a szó, ha a szemek nem adnak mély értelmet neki — ha nem ad erőt, meleget a hang a mellyel mondva van? Hetvenöt őszén mind aggasztóbbra vallott a szívбай, pedig e nyáron

voltak jobb, sőt hetekig tartó nyugodtabb napjai. Régi kedvenc falusi foglalkozását, a faragcsalást újra fölvéve, s őszi barack magok — emlékek visszahívói — valának faragásainak tárgyai. A magot kettéválasztó, s a félmagot kicsiszolta, kikészíté alkalmaz-hatásra: melltűnek vagy bot díszítésére, s környezetében soknak adott belőlök emlékül.

Életének utolsó előtti napján nekem is adott ily magokat, hogy: adjak belőle annak, ki emlékét halála után becsben tartja.

E látszólagos javulása a bajnak, nem volt tartós, mert ha az ősz nem volt is sokkal roezszabb, mint volt egy évvel előbb, decembertől kezdve kínosabb és tartósabbak voltak a nehéz lélegzések rohamai.

A délelőtti látogatók azért számosak voltak, főként ha országgyűlés nem volt. Gr. Mikes déli egy órakor szokott jönni, gr. Andrassy és Horváth Mihály este felé. 1876 januárban Deák Ferenc súlyos baja mind válságosabb lett, az? erős rohamok s az örökös láz és álmatlanság volt legaggasztóbb. Arca folyton hevült volt, szemei kékek lettek.

Vége az édes reménynek, hogy körünkben magas kort érhet el, s hogy ő ki annyit fáradt; élvezheti még néhány év nyugalmát.

Deák Ferencről megtagadta az irigy sors a könnyű halált, de a két éves küzdelemben, a martyr szenvedések békén tűrésében, hasonló nagy vonásokat alig lehetne találni.

Így közeledtek a szomorú végnapok. — Egyik nap orvosa: Kovács Sebestyén Endre által Rónay Jácintot hívatta magához, hogy jöjjön el másnap tizenkét órakor feltűnés nélkül: az utolsó szentség felvétele végett.

Rónay távozta után, Béla testvérem bement gyámapámhoz, ki elmondván a látogatás indokát, hozzátéve: „Nem eszem, de szívem kívánta.”

Deák Ferenc az utolsó szentség felvételével nemcsak kötelességet akart teljesíteni egyháza iránt; de mert meg volt benne az a vallásosság, ami meg van minden igazán nagy emberben, kinek szíve van.

Az utolsó reggel ködösen, setéten derengett, midőn Deák Ferenc szobájába léptem s Béla testvérem és Sibrik távoztak. Éppen elmúlt egy nagy roham, oly erős, oly tartós, hogy féltek, nem bírja ki.

Most kimerülve ült székében, s maga elé nézett. Így érkezett el tíz óra. Szemei, melyek előbb lázban égtek, fáradtak lettek, s hevült arca sápadt, kezei kékek, fázni kezdett. Miután két nap óta többször mutatkozott hasonló fázás, az orvos tanácsára meleg ruhákat raktunk karjaira, anyám és az ápolónővel, de látva, hogy a fázás nem szűnik: Kovács tanárért küldtem, s kerestetem fivéremet, ki éppen jött.

Deák Ferenc meglátva Vörösmarty Bélát a szobába lépni magához szólítá őt, s a következőket monda: „írni” — „ceruzát” — midőn testvérem tollal tintával közeledett felé. „Nem látok” — „Gyújtsatok gyertyát” — „Világosabb legyen.” — Ezek voltak Deák Ferenc utolsó szavai.

Hat gyertya világánál előre hajolva, folyton fázva reszketve, kék dermedt kezekkel írta, hogy Vörösmarty Béla rendezze ügyeit halála után, még néhány olvashatatlan szó s az iron kihullott reszkető ujjai közöl: s kimerülten dült hátra karszékében. Ekkor jött az orvos és egy

egész kanállal adván be az erős cseppekből, kissé jobban lett. Én nagyon aggódva férjemért küldtem a „házba”, ő azonban valakinek elmondván, hogy Deák Ferenc rosszul van, elterjedt a hír és igen sokan jöttek kérdezősködni.

Az erős orvosság hatása folytán szünni kezdett a fázás, az arcába visszatért a vér, s gondolkozó szemekkel nézett maga elé. Még raktuk karjaira a meleg ruhákat, midőn bejött férjem, utána Ghiczy Kálmán szorosán az ajtó csukott feléhez simulva, lehajtott fővel, sápadt arcszínével, fekete ruhájában, bánatos arckifejezésével: az őszinte gyászképét mutatá. Bejöttek képviselők, ministerek, s elnökük: Tisza Kálmán. Deák Ferenc komoly szemekkel nézett rajtuk végig egyszer, s azután visszatért tekintete gondolatainak magányához — s az előtte levő asztalra, maga elé nézett. Az orvos kirendelése szobából a résztvevőket, kik az ebédlőt, lépcsőházat is megtöltő résztvevőkkel hosszabb idő múlva távoztak.

Ezen a napon nem ment ki reggel nappali szobájába és semmit sem evett; s bár reggel óta nem mutatkozott, mint néhány nap óta annyiszor a kínos lélegzés a mellben, arcban az aggasztó vértódulás, szemei folyton lázban égtek, Látszott, hogy szenved, de nem szólt; csak — most már nyitott szemmel maga elé nézett. Este jött Kovács tanár s bár a hőemelkedés nem mutatott többet, mint az utolsó két nap, mégis éjfélig akart maradni.

Deák Ferenc arckifejezése az utolsó két nap a nagy jószág volt.

Tíz óra után ismét lázasabb lett, arca kipirult, nehezen — majd kínosan kezdett lélegezni néhány percig — s aztán örökre lecsukód-

tak hazájára, nemzetére, mint az egyesekre: áldást osztó szemei.

Egy év múlva Deák Ferenc halála után találkoztam Gorove Istvánnal, a társaság körülötünk Deák Ferencről beszélgetett; melybe néha ő is beleszólt, de midőn a társaság tagjai távoztak, így szólt hozzám: „Különös volna, ha ő nekem Deák Ferencről dicséreteket akarna mondani — mi ketten tudjuk egymásról, mily viszonyban állottunk Deákhhoz, természetesen nem is akar, de róla lévén szó — elmondja, hogy ő gyakran gondolkozott Deák Ferenc egyéniségéről, nem hízelgőleg, hanem hideg kritikával. Hiszen — folytatá, együtt éltünk vele annyi éven át és éreztük varázsát. Sokszor összemértük őt másokkal, más idegen nagyságokkal. Első Napoleon, most előttünk Bismarck, s a régi világból valókkal. Nem vette számba azt a sok kiváló tulajdonságot, mellyel bírt Deák Ferenc— egyes kiváló vagy számos kiváló tulajdonságokkal nekik is kellett bírniok; nekik is volt nagy varázsok az emberekre. Washington önzetlen is volt. Az ész, az értelem erejét, nagyságát, sokoldalúságát nem lehet összehasonlítani az egyesek által véghez vitt nagy tettek sikerei után. Az ily összehasonlítás képtelenség volna. Kiki, azon viszonyok között alkotott nagyot, amelyek közé az élet helyezé őt. Korára mind-egyik nagy hatást gyakorolt hazájában, s nagy sikereket ért el — bár hozzá teszi: ha mindent össze lehetne mérni, meg van győződve, hogy Deák Ferenc velők egyenlőn áll értelmi erőben és észben.

De biztos mérleget lehet vonni az ész lényegének egyes nagy tulajdonságáról s egyik leg-

lényegesebb ezek között az ítélőtebetség, melyet egy hosszú élet cselekményeiből lehet csak levonni.

Halálok után látjuk bizonyos körülmények között, miért választottak s követtek valamely utat, sokszor még azt is, miért nem mentek más irányban. Előttünk áll egész egyéniségök, s azt találta — ez meggyőződése: ítélő tehetségben Deák-Ferenc mindannyit felülmulta.”

„Nagy ésszel gyakran előfordul, hogy nincs arányban a többi tulajdonság — míg Deáknak ítélőtehetsége teljesen egyenlő volt eszének nagyságával. Ebben rejlik a teljes összhang egyéniségében, politikai szereplésében, — innét kezdettől utolsóig ritka következetessége.”

Mi földi volt Deák Ferencben, elrabolta az a kegyetlen halál, de fennmaradt példaadó, erkölcsi nagyságának tiszta fénye, értelmi és akaraterejének, messze belátó politikájának békés szelleme, s nagy kiegyezése. Adjon a Mindenható erőt a nemzetnek, hogy képességgel bírjon követni őt.

Életében megszokta a nemzet azt kérdezni: Mit mond Deák Ferenc? — S felhallatszik majd halála után is amint egy-egy híve sóváran kérdi, mintegy Deák szelleméhez szólva — válságos úton — letűnt dicső idők bánatos visszhangjaként: Mit mondana Deák? — S komoly percben — ki tudja, meddig? — a jövő nemzedékek gondolkozó és önzetlen honfia bizonnal Deák Ferenc beszédeinek nagy köteteihez fordul e kérdéssel: Mit mond Deák Ferenc?

(Vége.)

NÉVJEGYZÉK.

- Andersen Hans Christian 18
Andrássy Gyula gróf 37, 38, 39, 89, 91, 92, 93, 95, 101, 106, 107, 108, 134, 146
Apponyi György gróf 90, 93
Attomyr József 83

Bartal György 93
Batthyány Lajos gróf 61, 83
Benedek Elek 85, 86
Beöthy Ödön 70
Berzsenyi Dániel 130
Bezerédy István 70
Bismarck Otto 149
Botkáné Dóry Fanni 115

Cato 41
Czinár Mór 55
Csányi László 61, 62, 77
Csengery Antal 41, 84, 89
Csúzy Pál „61, 83

Deák Antal 49, 51, 52, 62, 63, 72
Deák Ferenc (az atya) 48, 49
Deák Ferenc
Deák Gábor 48
Deák Josefa 16, 49
Deák József 48, 49
Deák Klára 15, 16, 17, 22, 49, 51, 72

Eötvös József báró 9, 42
Erzsébet királyné 108

I. Ferenc József 67, 68, 87,
I. Ferenc József 67, 68, 87, 89, 93, 106, 107, 108, 121
Festetics György gróf 60
Festetics László gróf 60
Festetics Marie grófnő 115

Ghiczy Kálmán 148
Gorove István 102, 130, 149

Hertelendy Anna 48, 51
Hertelendy Gáspár 48
Hertelendy György 52
Horváth János 61, 62, 83
Horváth Mihály 66, 67. 68, 69, 70, 146
Hunkár Antal 23

Inkey-család 62

Jézus 137
Jókai Mór 131
József főherceg 131
József nádor főherceg 132

Kemény Zsigmond báró 9, 42, 43, 64, 88
Kerkápoly Károly 133, 134
Kisfaludy Sándor 54, 130
Kiss Józsefné Deák Josefa 49
Klauzál Gábor 41, 70
Kossuth Lajos 84
Kovách László 139

- Kovács Sebestyén Endre
 83, 124, 145, 146, 147, 148
 Kónyi Manó 20, 79, 84, 95
 Kölcsey Ferenc 52, 64, 130
 Kund Béla 115
 Kund Vince 115
- Lónyay Menyhért 125, 126
 Lustkandl Vencel 88
- Majláth György gróf 9, 97,
 117
 Mikes János gróf 39, 40,
 113, 140, 141
 P. Martinus 53
- I. Napoleon 149
 III. Napoleon 18
 Niczky János 52
 Nyáry Pál 24
- Osterhueber József 32, 33,
 34, 35, 36, 114, 117
- P. Pius 53
 Podmaniczky Frigyes 105
 Pulszky Ferenc 64
- Eónay Jácint 146, 147
- Shakespeare 74
 Scoda József 15
 Sennyey Pál 22
 Sibrik Antal 138, 145, 147
 Sibrik Erzsébet 48, 49
 Somsich Pál 70
 Stendhal 42
 Szalay László 40, 41, 81
- Szentiványi Károly 92
 Széchenyi István gróf 16,
 17, 96, 105.
 Széll József 119
 Széll Kálmán 110, 111, 112,
 119, 120, 124, 143, 148
 Szlávy József 133
- Tacitus 73
 Tisza Kálmán 98, 99, 100,
 134, 148
 Tisza Lajos 134
 Tolnay Károly 83
 Tóth Lőrinc 64
- Vay Miklós báró 42
 Verböczy István 52
 Vörösmarty Béla 12, 47, 76,
 115, 116, 117, 124, 125, 147
 Vörösmarty Ilona 13, 14, 15,
 21, 26, 27, 28, 52, 85, 110,
 111, 112, 114, 115, 117, 120
 Vörösmarty Mihály 10, 11,
 12, 57, 58, 59, 72, 73, 75,
 130
 Vörösmarty Mihályné 12,
 16, 21, 22, 24, 46, 75, 76, 85
- Washington György 149
 Wurda Lipót 83
 Wenckheim Béla 42, 83
 Wesselényi Miklós báró
 72, 83
 Windischgrätz Alfréd 84, 85
- Zádor György 57, 58, 59,

